

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ
Кафедра теорії і методики дошкільного виховання та початкового
навчання**

**Еколого-естетичне
виховання молодших
школярів**

Херсон 2009

ББК 74.200.514: 74.200.55

К 27

УДК 372.32

Карташова І.І. Еколого-естетичне виховання молодших школярів – Херсон: РІПО, 2009. – 80с.

Даний посібник розкриває взаємозв'язок екологічного й естетичного виховання молодших школярів; визначає діяльність молодших школярів як чинник розвитку естетичного ставлення до природи

Запропоновано методику розкриття естетичних властивостей природи у навчально-виховному процесі з природознавства у початковій школі.

Методичний посібник адресовано вчителям початкової школи, студентам вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

Вишневська Л.В. – кандидат педагогічних наук, доцент Херсонського державного університету;

Воронюк І.В. – кандидат психологічних наук, завідувач кафедри теорії і методики дошкільного виховання та початкового навчання Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Друкується за ухвалою кафедри теорії і методики дошкільного виховання та початкового навчання (протокол № 1 від 31.01.09)

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Взаємозв'язок екологічного й естетичного виховання школярів	
1.1. Теоретичні аспекти екологічного й естетичного виховання школярів.....	5
1.2. Різноманіття взаємозв'язків екологічного й естетичного виховання.....	14
1.3. Діяльність молодших школярів як чинник розвитку естетичного ставлення до природи	18
Розділ 2. Естетичні властивості природи і навчально-виховний процес у початковій школі	
2.1. Розкриття естетичних властивостей природи у навчально-виховному процесі з природознавства.....	24
2.2. Мистецтво – найважливіший засіб виховання естетичного ставлення до природи.....	28
2.3. Естетичні аспекти перетворення людиною природного середовища.....	35
Висновки	48
Список рекомендованої літератури	51
Додатки	55
Додаток А Естетична оцінка рослини на основі їх декоративних якостей.....	55
Додаток Б Проект „Візуальне середовище сучасного мешканця міста”.....	71
Додаток В Екологічна акція “Естетична оцінка природних ландшафтів”.....	73

ПЕРЕДМОВА

На основі розробки наукових уявлень і узагальнення передового досвіду склалась характеристика естетичного виховання в сучасній загальноосвітній школі, як цілеспрямованого процесу формування творчої активної особистості дитини, здатної з позицій доступного їй розуміння ідеалу сприймати й оцінювати прекрасне, досконале, гармонічне, інші естетичні явища в житті, природі, мистецтві, підготовленої до того, щоб жити, творити за законами краси. Таке визначення досить повно відповідає і завданням формування розвиненого естетичного ставлення до природи як необхідного елемента загальної, естетичної та екологічної культури сучасної людини. Естетичне ставлення учнів до навколишнього світу, людей, праці, до мистецтва, що виховує школа, повинне проявлятися й збагачуватися і у взаємозв'язках із природою, у поведінці і діях, спрямованих на її збереження.

Сприйняття, оцінка, переживання естетично значущих ландшафтів, об'єктів живої і неживої природи виявляється не тільки важливим мотивом спілкування сучасної людини із природою, її споглядання, але й активним фактором формування її дієво – гуманістичної позиції і культури поведінки. Тому розвиток навичок і потреби школярів в естетичному сприйнятті оцінки природних явищ в художніх враженнях, що збагачують духовно-змістовні мотиви ставлення до природи, стимулює формування спрямованості школярів на природоохоронну активність їх екологічної культури.

У той же час наукові доробки у галузі естетичного виховання молодших школярів не повною мірою розкривають сутність, зміст, форми і методи цілеспрямованого педагогічного впливу на виховання морально-естетичного ставлення до природи.

У даному методичному посібнику розглянуто взаємозв'язки екологічного та естетичного виховання, розглянуто шляхи формування естетичного ставлення до природи в процесі діяльності молодших школярів (проекти, акції); встановлюються дидактичні зв'язки естетичних властивостей природи і навчально-вихованого процесу в початковій школі.

РОЗДІЛ I

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОЛОГІЧНОГО Й ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

“Через гарне – до людського
– така закономірність виховання”

В. А. Сухомлинський

1.1. Теоретичні аспекти екологічного й естетичного виховання молодших школярів

Естетичне виховання формування здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси, тобто естетичної культури та свідомості. Естетична культура – сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей та естетичного сприйняття явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в навколишній світ, оберігати природну красу. *Естетична свідомість* форма суспільної свідомості, яка є художньо-емоційним освоєнням дійсності через естетичні сприйняття, почуття, судження, смаки, ідеали й виражається в естетичних поглядах і мистецькій творчості.

Формування екологічної культури неминуче стикається з естетичним вихованням особистості. Потрібно відзначити взаємовплив двох планів виховних впливів: по-перше, це комплексний вплив на формування ставлення школярів до природи в єдності екологічних, моральних і естетичних компонентів; по-друге, суто естетичне виховання в широкому смислі з метою формування у школярів естетичного ставлення до дійсності взагалі й до природи як її частини. У сукупності обидва плани здійснюються засобами, “природного змісту” навчального пізнання й мистецтва, впливу самого природного середовища, конкретних природних явищ, об’єктів, їхніх

матеріальних властивостей, а так само впливом естетичних властивостей трудової й творчої діяльності, спрямованої на природні об'єкти.

Виховання естетичного ставлення до природи повинне вирішувати завдання формування в дітей естетичного сприйняття, оцінок і суджень, смаку й ідеалу, що має на увазі розвиненість сприйнятливості до краси й виразності об'єктивних природних явищ, а також розуміння цінності, унікальності кожного з них. Особлива роль тут належить мистецтву, що у своїх “природних” жанрах і образах відбиває різноманіття відносин найбільш тонкими й впливовими засобами.

Для педагогів, ведучих виховну роботу зі школярами на основі природної краси, необхідне глибоке розуміння характеру суспільних відносин людини до світу, знання й конкретні уявлення про завдання й шляхи формування моральних, дієво – гуманістичних і естетичних оцінок природних об'єктів, про різновиди людської діяльності в природі, а також про особливості становлення особистої духовно-змістовної позиції стосовно природи як об'єкту соціальної й естетичної цінності.

Природа повинна бути розкрита не тільки як матеріальне середовище людського існування, але і як духовна, вхідна в об'єкти наукового й художнього пізнання, а так само як матерія, предмет і знаряддя його життєдіяльності. Адже людина формує матерію за об'єктивними законами краси й за соціальними нормами; ставлення до природи, у тому числі естетичне, визначається суспільними потребами.

Видатний вчений-психолог С. Л. Рубінштейн у своїх працях торкається взаємозумовленості прекрасного і його відбиття людиною: “прекрасна природа, а не тільки переживання, сприйняття людини. Це не власна об'єктивна властивість, але це якість, що характеризує природу в певній системі зв'язків і відносин, тієї, в яку включена людина”. При цьому особливості взаємозв'язку між ставленням естетичним і етичним з'являються в наступному вигляді: естетичне як твердження існування об'єкта є передумовою етичного як твердження його значення для людини. І все-таки

вихідне – це “здатність бачити естетичне, прекрасне в природі, чутливість до нього”.

Без розвиненої здатності естетично морального сприйняття неможливо цілісне уявлення і сутнісне пізнання природного об’єкта, явища як естетичного, характерного, досконалого у своєму роді. Без цього неможлива його правильна оцінка не тільки з позицій вибірково – смакового ставлення, але так само й рішення певних пізнавальних, трудових, творчих завдань, що стоять перед людиною.

Вивчення емоційно забарвленого ставлення до природи в школярів молодших і середніх класів дало можливість виявити основу для активізації цього ставлення, а так само умови, що перешкоджають вгасанню чуттєво-естетичного інтересу й естетичного бачення природних об’єктів і явищ. Сам зміст естетичного бачення зокрема відображення основних почуттєвих характеристик явища передбачає милування його матеріальними властивостями, емоційно – естетичне переживання виразності й цілісного явища, і конкретних деталей. В естетичному баченні в безпосередній формі виступають найважливіші особливості людської діяльності – предметна загальнозначуща характеристика явища; естетичне, емоційно-ціннісне ставлення до явища як вираження людського способу світосприймання. Відсутність здатності естетичного бачення природних об’єктів позначається на неповноцінності екологічної свідомості особистості. Формування естетичного ставлення базується на здатності естетично оцінювати різноманітні форми матеріальних явищ, їх властивостях, що чуттєво сприймаються. А. І. Буров звертав увагу на те, що у ставленні людини до світу “суб’єктивна сторона має не менше значення, чим об’єктивна – наявність елементів краси в самій дійсності. Людина отримала можливість освоїти красу дійсності тільки тоді, коли вона стала суспільною істотою”. Ця суб’єктивна сторона виявляється надзвичайно важливої у вихованні в шкільному віці естетичного ставлення до дійсності, до природи. Вона формується у взаєминах з іншими людьми, у спілкуванні з мистецтвом, в

осмисленні життєвого досвіду, в емоційних переживаннях. Методологічну базу формування в педагогічному процесі почуття природи, що є основою екологічної й естетичної свідомості людини, являє собою теорія відображення, що ставить у єдиний зв'язок і послідовність почуттєве й абстрактно – логічне пізнання, звернене в остаточному підсумку знову до практики, тобто почуттєвої предметної діяльності людини. Надзвичайно важливе дотримання цього принципу в єдності естетичного й екологічного виховання й освіти школярів. Дисгармонія почуттєвих і абстрактних, раціоналістичних інформацій у процесі розвитку особистості негативно позначається на результатах розвитку, на поведінці особистості, її взаєминах з навколишнім світом, людьми, на системі ціннісних орієнтацій.

Відомо, що при дефіциті почуттєво-природних вражень у міського школяра й при їхньому надлишку в сільського школяра формується подібним чином неповноцінне ставлення до природи. В обох випадках воно позбавлено емоційно-особистісного забарвлення й не несе відображення сприйняття природи як значущої цінності, хоча причини його виникнення протилежні. Із цього треба зробити висновок про необхідність спеціально організованого виховного впливу в умовах провідного виду діяльності школярів – навчального пізнання й в інших видах і формах їхньої діяльності. Необхідно, щоб власною працею, фізичним або інтелектуально-духовною, були створені людський смак до природи, людське почуття природи, а значить і природне почуття людини.

Розглядаючи можливість впливу на ставлення дітей до природи, варто особливо помітити, що автоматично бажане ставлення звичайно не формується, так само як воно не виникає й при впливі природи на дітей. Адже й краса природи, на жаль, не вберігає її від руйнівних дій людей, від засмічення, нанесення шкоди живим організмам. Без педагогічної участі не відбувається стійкого закріплення й переносу естетичного ставлення в план поведінки, дій, спрямованих на збереження, гармонію елементів навколишнього середовища. Адже естетичні оцінки, естетичне сприйняття

повинні супроводжувати й трудові суспільно-корисні дії, і умов, форми відпочинку, подорожей, і навіть навчальне пізнання природних явищ.

Педагоги, методисти, що спрямовують пізнавальну й виховну діяльність школярів, повинні звертатися до комплексних взаємозв'язків, взаємодіям людських проявів ставлення до природи, її красі й цінності, до відображення різних граней природи, формувати її цілісне збагнення як складного, багатоелементного об'єкта, у якому все закономірно сполучається й залучено до процесів життя (це стосується як живого, так і неживої природи), можливо тільки при постійному акцентуванні взаємозв'язків різних форм відображення й оцінки природи людини.

Збагачуючи запас сенсорно-гармонійних вражень дитини, ми розвиваємо його оцінні здатності й готовимо до майбутніх контактів і майбутнього поведіння в природі. Тим самим дається основа для становлення ціннісних орієнтацій особистості, її морально-естетичної позиції. У результаті впливу на формування естетичних емоцій, суджень, на активізацію творчої діяльності естетичного характеру в школярів стосовно природи виникає перенос їх емоційно – позитивного настрою і на інші види діяльності, що включає природні об'єкти, – навчально-пізнавальну, трудову. У цьому процесі відбувається й становлення компонентів, істотних для екологічної культури, що підкреслює значення естетичних мотивів в екологічній діяльності особистості.

Педагогічна думка високо оцінює роль природи у формуванні особистості. Методологічною основою формування екологічної культури є вчення про єдність природи й суспільства, історичного взаємозв'язку й соціальної обумовленості ставлення людини до природи, про досягнення повної гармонії цих відносин. В узагальненому вигляді світогляд людини включає систему наукових знань про природу й суспільство, а також й переконання в їх нерозривному зв'язку і взаємодії. Це дозволяє людині здійснювати свою діяльність, враховуючи закони природи в плані як

особистих учинків, поведінки, дії, так і суспільно значущого трудового життя.

Проблема вивчення природи й формування в школярів ставлення до неї є предметом ряду наукових дисциплін педагогічного профілю. Створено велику навчально-методичну літературу з організації зі школярами спостережень у природі, проведення екскурсій, постановки дослідів в “зеленій лабораторії під відкритим небом”, у куточках живої природи й т.п. Приділяється місце організації діяльності школярів з перетворення природи, їхній участі в суспільно-корисній і продуктивній праці, у сільському господарстві.

Проте, якщо раніше навчальна й практична робота учнів носила у відомій мірі вплив духу “скорення” природи, прагнення “боротися з її силами”, нестримного використання її багатств як “невичерпної комори”, то з позиції сучасного розуміння культури ставлення до природи ці помилки не повинні повторитися.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., підсилюється природоохоронний аспект шкільної освіти й виховання: видаються закони про охорону природи, поширюється позитивний досвід шкіл з охорони природи. Його характерні риси: суспільно-корисна спрямованість роботи учнів з охорони об’єктів і комплексів природи й відтворенню її багатств; обумовленість змісту діяльності місцевими природними умовами й соціально-економічними потребами (краєзнавчий принцип); взаємозв’язок практичної роботи з накопиченням і поширенням знань про природу; різноманіття видів діяльності й форм її організації в рамках позакласних і позашкільних занять учнів (гуртки, добровільні суспільства, учнівські бригади, клуби, табори й т.д.); розвитку творчій активності й самостійності учнів при виконанні суспільно-корисних справ; усвідомлення їхньої суспільної цінності й значимості; взаємозв’язку з формами естетичного, трудового й іншого виховання.

Виникає необхідність підводити учнів до усвідомлення свого місця в природі як її складової частини. В зв'язку з цим необхідно як можна більш ранній розвиток добрих, позитивних почуттів дитини до всього живого й разом з тим пробудження його відчуття в цінності власного життя, її унікальності й причетності до навколишнього світу. За останні роки проведено ряд досліджень, спрямованих на посилення екологічної освіти і виховання (І. А. Габєв, І. С. Матрусов, І.М. Пономаренко, І. Т. Суравегіна та ін.), увага звертається на формування мотивів дбайливого відношення школярів до природи (Н. А. Риков, А. П. Сидельковський), на природоохоронну працю учнів в умовах вивчення природи рідного краю (П. Іванов).

Сучасні проблеми взаємодії суспільства й природи поставили ряд нових завдань перед школою. Необхідно реально допомогти так підготувати покоління, що навчається в школі, щоб побороти наслідки негативних впливів на природу й оптимізувати їх надалі.

Варто підкреслити морально-естетичну сторону ставлення особистості до природи та її вплив на особистість. Природа – невичерпне й вічне джерело краси. Морально-естетичне ставлення до природи збагачується її відображенням у художніх образах літератури й мистецтва, з якими ознайомляться школярі. Таким чином, не можна відокремити естетичне виховання від екологічного. Справді гуманні почуття розвиваються як продовження тих відносин, які людина встановлює між собою й природою. Все духовне життя людини тісно пов'язане із природою і це визначає використання природи як засобу, а формування гармонії ставлення до неї виступає як одне із завдань морально-естетичного виховання. Бездумне, жорстоке ставлення до природи, прагнення тільки до найближчої вигоди – антигуманні.

Гуманістична сутність відповідальності школярів за стан навколишнього середовища припускає єдність пізнавальної і практичної діяльності школярів з поліпшення природи рідного краю, творення, а не

споживання в діяльності особистості тут є ведучим. Необхідно безпосереднє спілкування школяра із природою, оволодіння навичками правильної поведінки в природі, сполучення навчальної й трудової, суспільної діяльності з доглядом й облагороджуванню навколишнього природного середовища.

Перед школою ставитися завдання формування екологічної культури учнів. Традиційний термін “охорона природи” лише частково торкає весь комплекс екологічних проблем сучасності, які потребують нового філософського осмислення, корінного перегляду ряду соціально-економічних питань, нових наукових пошуків і більш повного послідовного відображення аспектів екології в шкільній освіті. Органічне включення екологічного аспекту в загальну освіту підкріплюється психологічною характеристикою особистісних якостей, які проявляються у взаємозв'язках між відносинами людини до людини, до об'єктів навколишнього середовища і особливо до природи.

Єдність інтелектуального й емоційного сприйняття природного середовища і діяльності учнів з її поліпшення реалізується у взаємодії їх із природою, опосередкованої із соціальними відносинами. Це глибоко торкатиме розум і почуття людини, відбивається у відчуттях, поглядах, поведінці, діях. Становлення екологічно вихованої особистості в умовах цілеспрямованого педагогічного процесу припускає органічну єдність наукових знань в галузі природних і соціальних факторів середовища з її почуттєвим сприйняттям, що збуджує естетичні переживання, створює прагнення внести практичний вклад у її поліпшення. Цей принцип екологічної освіти і виховання орієнтує педагогів на сполучення в навчально-виховному процесі раціонального пізнання із впливом художньо-образних засобів мистецтва і безпосереднього спілкування із природним середовищем.

Характер взаємозв'язків раціонального та емоційного, їхнього втілення в практичній діяльності є динамічним і різноманітним за змістом, що залежить від віку учнів. Очевидно, у дитячому віці велику питому вагу має не інтелектуальне, а емоційно-естетичне сприйняття середовища.

Розуміння багатобічної цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства, кожної людини, розвиток потреби спілкування із природою, сприйняття її впливу, що облагороджує, відповідно до наших моральних цінностей, прагнення до пізнання реального світу в єдності з морально-естетичними переживаннями – все це, в остаточному підсумку, визначає майбутні взаємини людини з навколишнім середовищем.

“Природа и есть тот источник красоты,
который достает на всех,
из которого всякий черпает
по мере разумения”

К. А. Тимирязев

1.2. Різноманіття взаємозв'язків екологічного й естетичного виховання

Характерно, що природа в діяльності школярів виступає різнобічно, вимагаючи прояву відповідних різнобічних здатностей, так, вона виявляється об'єктом турботи й праці, коли учні перетворюють і охороняють її; об'єктом і предметом цілеспрямованого пізнання, коли вони вивчають її закономірності на уроках і вдома; реальним простором, де протікає діяльність; навколишнім середовищем – у заняттях спортом, подорожах; об'єктом і предметом художнього зображення – у процесі творчого відтворення її образів у самодіяльному мистецтві.

Щоб забезпечити найбільш сприятливі умови для формування ставлення молодших учнів до дійсності, школа організує трудову, пізнавальну, дослідницьку, конструкторську, художню, ігрову, туристсько-краєзнавчу й спортивно-оздоровчу діяльність дітей серед природи. На формування свідомості в умовах взаємодії з навколишнім середовищем накладають відбиток багато факторів: насамперед це життєвий досвід і сфера спілкування, родина й інтереси однолітків, особисті й групові мотиви поведінки, суспільна думка.

В умовах впливу різних навколишніх умов на свідомість молодшого школяра його формування багато в чому залежить саме від цілеспрямованих дій педагога. Тут знаходять застосування різноманітні прийоми й методи педагогічної роботи, розкриття змісту практичної діяльності, бесіди й лекції про працю й природу, роз'яснення обов'язків й прийоми переконання в

необхідності особистої турботи кожного про середовище, вимоги до поведінки й залучення до художньої творчості, заохочення й покарання, змагання й особистий приклад вихователя.

Як актуальне соціально-педагогічне завдання формування свідомого, відповідального ставлення учнів до природи повинно пронизати всі напрямки планування, організації й контролю в роботі школи: у н. навчальних х планах і документах класних керівників, у системі трудової, моральної, естетичної і фізичної підготовки учнів.

Серед *об'єктивних передумов* особистих відносин до природного середовища варто назвати, насамперед, властивості і явища природного середовища.

Другою об'єктивною передумовою виступає ставлення суспільства до природи, що впливає на позиції молодших школярів. Пізнання досвіду суспільства не тільки розширює знання, але й збагачує використання економічних і морально-естетичних оцінок навколишнього середовища. Осмислюючи її матеріальну й духовну цінність, молодші учні глибше усвідомлюють необхідність піклуватися про її збереження.

Третя передумова формування ставлення школярів до природи – це процес виховання й навчання, у ході якого вони оволодівають суспільно ціннісними ставленнями й діями. Формування молодших школярів позитивного ставлення до навколишнього середовища є цілеспрямованим процесом. Від учителів багато в чому залежить планування й організація суспільно-корисних дій. Вони допомагають школярам оволодівати колективними формами діяльності серед природи, виробляють продумані позиції у відношеннях із середовищем, допомагають перетворити турботу про неї в конкретні справи.

Нарешті, передумовою особистого ставлення до середовища є власна діяльність дитини, у якій виникають, усвідомлюються й реалізуються цілі особистості й колективу, ставлення учителів й школярів до природи й суспільства.

Серед *суб'єктивних передумов* формування ставлення молодших школярів до навколишнього середовища необхідно виділити здатність її сприйняття, переживання й осмислення; зацікавленість у пізнанні, перетворенні й підтримці середовища в оптимальному стані; готовність свідомо реалізувати у взаємодії із зовнішнім світом суспільні й особисті цілі й у такий спосіб задовольняти свої потреби й прагнення.

Моральний бік природоохоронного ставлення формується в діях, спрямованих на захист навколишнього середовища. Вона пов'язана з усвідомленням загальнонародної приналежності, корисності й цінності природи. Формування моральних витоків ставлення до середовища тут нерозривно пов'язане з ростом турботи про природу, про чистоту водних джерел, про збереження ґрунтового шару, про припинення дій, які завдають шкоди навколишньому середовищу.

Організовані дії в захист природи повинні приводити школярів до розуміння естетичної цінності природних явищ. Збагнення краси навколишнього середовища настільки ж закономірно повинне породжувати прагнення охороняти середовище, готовність до відповідних практичних дій.

Експерименти, проведені в різних природних умовах, показують, що на ставлення до природи впливають стать молодших школярів, їх індивідуальні особливості, місце проживання, професія й освіта батьків. За даними досліджень, не рідко дівчинки емоційніше сприймають ландшафт, хлопчики ж вище цінують можливість познайомитися з новими районами природи або зайнятися спортом.

Є також різниця у ставленні до природи у сільських і міських учнів. Не все рівною мірою усвідомлюють, яке вплив здійснює природа на їхні почуття, думки, відносини до людей. Відзначається, що в родинах з меншим рівнем освіти батьків діти ставляться до природи більше прагматично. Ріст освіченості батьків сприяє встановленню у дітей більше багатих духовних зв'язків із середовищем. Ці дані показують, що в педагогічній роботі варто

враховувати впливи різноманітних соціальних факторів на ставлення до навколишнього середовища.

Особливу роль у взаємодії молодших школярів із природою грає їхня індивідуальна вибірковість свідомих зв'язків із зовнішнім світом. У діяльності з охорони навколишнього середовища одного цікавить зміст, іншого – форма, третього – знаряддя праці. Частина дітей захоплена життям лісу, інша частина можливістю відпочити з товаришами у лісі. Надзвичайно різноманітні пізнавальні і практичні інтереси, естетичні смаки й почуття, індивідуальні оцінки різних явищ природи й людських дій.

Досвід свідчить, що сформувати в учнів дбайливе ставлення до природи може вчитель, якого захоплює благородне завдання охорони середовища, що відчуває стійкий інтерес до краси, новизни, динамізму навколишнього світу. Розвиваючи засобами природи духовним світ молодших школярів, вони в той же час загартовують дітей фізично, формують їхню волю і характер, виховують колективізм і патріотизм майбутніх турботливих хазяїв рідної землі. Чим більше дбайливо ставиться до природи сам учитель, тим свідоміше й відповідальніше ставляться до неї його вихованці.

“Нельзя охранять природу и не любить ее”

С.Образцов

1.3. Діяльність молодших школярів як чинник розвитку естетичного ставлення до природи

Діяльність дітей, що організується вчителями, породжує й розвиває особисті враження й почуття, переконання й інтереси. Відображення у свідомості природних явищ виникає в діяльності. Проте воно відбувається не автоматично, а під впливом цілей і завдань діяльності, інструкцій учителів і вихователів. Тому необхідно чітко планувати завдання зі сприйняття й осмислення навколишніх ландшафтів.

Переведення учнів від спостережень на прогулянках за красою природи до подібних спостережень під час природничих дослідів, при догляді за шкільною ділянкою, а потім до спостережень у ході продуктивної праці – це розгорнутий педагогічний прийом цілеспрямованого збагачення індивідуальних естетичних відносин. Його застосування повинне призвести до розвитку змісту й форм спостережень за красою в міру ускладнення діяльності й тим самим до загального ускладнення безпосередніх зв'язків із середовищем.

Навчившись спостерігати за навколишньою красою в процесі праці й усвідомивши можливість творити за її допомогою красу навкруги себе, молодші школярі інакше сприймають навколишнє середовище. Тому прогулянки та інші види діяльності інакше, чим колись розкривають перед ними красу природи.

Як відомо, діяльність характеризується особливим змістом і своєрідними формами. Вона є системою взаємозалежних справ, сукупністю різних дій і прийомів (операцій). Ці справи, дії й прийоми мають певну структуру, що обумовлена зовнішніми, зокрема природними, об'єктами, а так

само особистими інтересами молодших школярів і навчанням у сполученні з вихованням. У структурі діяльності окремого учня, як і класу в цілому, сполучаються стійкі (сталі, часто повторювані) і не сталі справи й дії. Співвідношення тих та інших підлягає педагогічному контролю й регулюванню. Рівною мірою педагогічне керівництво впливає на вибір і чергування справ різних видів, різної якісної визначеності у взаємозв'язках молодших школярів із природою

Не будь-яка діяльність здатна прямо виявити естетичні властивості природи для молодших школярів. Щоб навчитися оцінювати красу форм рослин, граціозність тварин, контрасти кольорів і світла, симетрію явищ, гармонію звуків, властивості простору й часу необхідно брати участь в їхньому пізнанні як почуттєвому, так і абстрактно-логічному. А це значить, що вчителі повинні залучати молодших школярів до спостереження за властивостями ландшафтів, організовувати вправи, які розвивають слухове й зорове сприйняття, уміння аналізувати й узагальнювати власні враження й оцінки. Завдання вчителя, що розвиває естетичне ставлення до природи у своїх вихованців, полягає насамперед у тому, щоб націлити учнів на зустріч із красою й організувати відповідну пізнавальну діяльність. Потрібно розробити систему естетико-пізнавальних завдань і вправ, організувати ряд естетичних ситуацій, що виховують, які спонукують учнів сприймати, осмислювати, оцінювати пізнавані об'єкти як гарні, виразні й т.д. На перший план у пізнанні варто висунути естетичні властивості середовища, щоб збудити ставлення саме до них.

Одночасно потрібно глибше обмірковувати можливості педагогічного впливу на естетичне сприйняття, почуття й судження молодших учнів через ті види діяльності, які пов'язані найбільше з пізнанням, виявленням споживчих (у більшій мірі, чим естетичних) властивостей середовища, це наприклад, різні промисли (збір ягід, грибів, рибна ловля), збір матеріалів для шкільних колекцій, гербаріїв, експедиції з пошуку місцевих будматеріалів, догляд за птахами, водоймами, лісом тощо. Щоб виявити естетичні

властивості явищ природи в такій діяльності, треба зробити складовою частиною кожної окремої справи ознайомлення з ними. Інакше кажучи, у діяльності будь-якого виду повинен здійснюватися педагогічний підхід. Він забезпечує спільність діяльності, а так само єдність морального, трудового, естетичного, фізичного виховання.

Таким чином, *при вихованні естетичного ставлення до природи* в різноманітній діяльності перед учителем постає двоєдине завдання. *З одного боку*, необхідно організувати специфічну діяльність, що безпосередньо відкриває молодшим школярам красу природи. *З іншого боку* – потрібно сполучити з пізнанням естетичних властивостей середовища будь-яку діяльність, у тому числі і таку, яка в силу своєї специфіки формує інші, ніж естетичні ставлення до зовнішнього світу. Наприклад, для формування вміння сприймати красу природи важливо, щоб пізнавальні завдання ставилися досить часто. Педагогічні ситуації, що стимулюють естетичне сприйняття природи, необхідно створювати регулярно. У їхньому рішенні повинні брати участь всі школярі кожного класу, всіх вікових груп.

Для молодших школярів велика роль у таких ситуаціях належить ігровим елементам. У підлітковій групі на перший план виступає дослідницька, пошукова, краєзнавча, спортивна діяльність. У старшокласників провідну роль отримує праця, вивчення науки й мистецтва. Різноманітна художня творчість повинна охоплювати учнів всіх вікових груп.

У різному віці учні по-різному оцінюють значення тих самих справ для своїх зв'язків із природою. Залежно від таких оцінок змінюються їхні захоплення, відбувається перехід від одних справ до інших, виникає інтерес до явищ, які раніше не викликали особливої уваги.

У наданні переваг одним справам перед іншими, як і в оцінках краси природних явищ, вибірково проявляється внутрішня позиція молодших школярів, крізь неї переломлюються будь-які педагогічні впливи на ставлення до природи й відбиваються у свідомості й поведінці відповідно їй

змісту. Зрозуміло, що результати естетичного виховання будуть більш вдалими, коли виховання буде тісно пов'язано не тільки з суспільно важливою, а й особистісно важливою діяльністю учнів і тим самим – з їх вибірковими, свідомими, індивідуальними зв'язками із природою.

Естетичні ставлення до природи виникає й розвивається в діяльності, що визначає вчитель. На дії, що формують це ставлення, впливають зміст і форма, завдання вчителів, можливість його творчого виконання, принцип колективізму. Про це свідчать дані деяких психолого-педагогічних експериментів.

Так встановлено, що прийоми непрямого впливу педагогів на діяльність не сприяють зосередженню уваги молодших школярів на естетичних властивостях природи. Частина учні, найменш сприйнятливих до краси, нерідко проявляють при цьому інтерес до випадкових явищ, деякі приділяють увагу лише тому, що саме впадає в око й мало вдивляються в деталі, в ознаки й властивості явищ. Подібні прийоми не досить орієнтують на виділення головних, істотних ознак, що дозволяють оцінити явище як гарне або потворне.

Встановлена важлива стимулююча роль для молодших школярів *змагання* для пізнання краси природи. Пізнавальне завдання, що орієнтує на пошук незвичайних явищ, перетворює красу природи в одне з найбільш привабливих явищ. Не задовольняючись загальним знанням, що навколо є краса, молодші учні опановують умінням відшукувати її в різних природних умовах. Активізуються колективні прагнення до з'ясування новизни явищ, так і їх краси, підсилюється обмін знаннями, уміннями, переживаннями.

Найбільш ефективний *прийом прямих завдань*, виявлень і оцінки естетичних властивостей природи. Він породжує зустрічні питання учнів педагогам: що таке краса? Як її розпізнати в природі? Чим відрізняються красиві явища від некрасивих? Які явища не можна назвати красивими тощо.

Не тільки естетичне сприйняття природи, але й природоохоронне прагнення та дії виникають не автоматично. Формування тих чи інших

вимагає спеціальної педагогічної роботи, тому завдання відкрити красу в природі, які вчитель ставити перед учнями повинні бути нерозривно пов'язані із практичними завданнями праці й охорони природи, і навпаки. Процеси виховання естетичного і природоохоронного ставлення молодших школярів вимагає комплексного підходу.

Можна визначити *два шляхи комплексного виховання* названих ставлень: від естетичного пізнання до практики (до праці й охорони середовища) і від практики до пізнання – можливі в будь-якій школі.

Учителеві початкової школи доцільно сформувані відповідальне ставлення своїх учнів до природи, опираючись спочатку на засоби мистецтва. Як відомо, учні з більшим інтересом пишуть твори про літературний пейзаж, про твори живопису й музики, що відбивають природу. Під керівництвом учителів на уроках образотворчого мистецтва вони із задоволенням здійснюють екскурсії, щоб замалювати визначні пам'ятки з природи. Захоплююче для школярів і знайомство із світом музики на уроках співу, що відтворюють образи світу.

Таким чином, виховання естетичного ставлення молодших школярів до оточуючої природи може бути ефективним при дотримання певних педагогічних умов:

- об'єднання пізнання, праці й охорони середовища в систему (комплекс справ пов'язаних одна з одною);
- взаємне доповнення естетичної, трудової і природоохоронної діяльності або їхнє взаємопроникнення в ході виховання ставлення до природи;
- диференційований підхід до побудови системи практичних справ, пов'язаних з кожним навчальним предметом і віковою групою школярів;
- посилення уваги педагогів до формування зв'язків і внутрішніх залежностей друг від друга різних справ, напрямків діяльності, традиційних і нових форм взаємодії із природним середовищем.

Діяльність серед природи є об'єктивною основою виникнення й розвитку взаємних відносин учнів (учнівські бригади, шкільні лісництва, тваринницькі ланки, суспільні сади).

При цьому педагог може широко використати масові форми й методи пропаганди естетичної цінності природи та необхідності її охорони. Це лекції, бесіди, розповіді, пояснення, читацькі конференції. Доцільні й прийоми виховання на прикладах, заохочення. У колективі легко й традиційно організуються змагання й конкурси, виставки, художні гуртки, вечори й свята, присвячені турботі про природу.

Формами педагогічного керівництва індивідуальної діяльності молодших школярів можуть стати систематичні консультації з домашньої праці (догляд за садом, квітами, тваринами, рибками, птахами), виставки знахідок і виробів із природних матеріалів. Доречні рекомендації з режиму ігор і відпочинку серед природи, ознайомлення учнів із правилами промислової діяльності й догляду за природою, законодавство. На бесіди можна запрошувати художників, поетів, письменників, рибалок мисливців, лісничих, юристів тощо.

Досягнення високого рівня розвитку ставлення до природи й друг до друга допомагає задоволенню інтересів молодших школярів. Воно своєрідно завершує процес перетворення предметних і взаємних зв'язків учнів у виховні відносини. Набуваючи виховні функції, відповідальне ставлення до природи, турбота школярів про збереження її краси, увага друг до друга піднімаються на високий щабель. Це створює найкращі умови для рішення завдань всебічного гармонійного розвитку особистості молодшого школяра в процесі взаємодії із природним середовищем.

РОЗДІЛ 2

ЕСТЕТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРИРОДИ І НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Природа – волшебное зеркало,
отражающее душу и характер каждого,
кто умеет в него заглянуть

С.И.Чиковани

2.1. Розкриття естетичних властивостей природи у навчально-виховному процесі з природознавства

Основні форми естетичної свідомості опосередкують естетичне ставлення, що формується, до природи й корегують його відповідно до існуючих соціально-культурних традицій, проте, залежно від рівня загального розвитку особистості. Крім того, розвиненість у молодших школярів естетичного сприйняття, переживання оцінки, смаку, естетичних мотивів і потреб, естетичного ідеалу та їх більш високого узагальнення – системи поглядів – визначають рівні розвитку естетичного ставлення в цілому й до природи зокрема. Їх активізація необхідна як у процесі навчального пізнання, так і на н. навчальних і гурткових заняттях з тематики “Природа й краса”, і в позашкільних формах залучення до природи. Але найбільш доцільна систематичне розміщення естетичних акцентів у ході вивчення навчальної теми на уроках природознавства або в процесі ознайомлення дітей із природним об’єктом (явищем), під час бесід, спрямованих на оцінку естетичних особливостей навколишнього середовища.

Для молодших школярів, не пізнана ще природа – щось цільне, єдине, що викликає безпосередні, яскраві емоції. У їхньому життєвому досвіді ще не завершене накопичення “перших” яскравих відчуттів, спостережень,

переживань, отриманих у спілкуванні із природою, для кожного вона відкривається в особливих, індивідуальних, особистісно значущих життєвих обставинах. Йде осмислення накопичених почуттєвих вражень, оцінок, освоєння знань, починається найпростіша систематизація, аналіз, узагальнення, формування понять і суджень про природні явища. На цьому етапі безпосередні емоційно-естетичні оцінки явищ сполучаються із пробудженням інтелектуального, естетично забарвленого почуття подиву у зв'язку із самим актом пізнання, розкриття таємниць природи.

У подальшому для підлітків немає природи як цілого – вона стає “розібраною” різними навчальними предметами. І тому в учнів 4-5 класів уже немає цілісного, емоційного ставлення до природи. Тут для формування морально-естетичного ставлення до природи, при розширенні діапазону шкільної науки й обсягу знань, що накопичуються, необхідно систематичне збагачення уявлень, почуттєвих вражень про естетичні властивості природи.

В основу естетичної оцінки природних явищ покладено ***критерій досконалості стосовно властивостей об'єкта***. Стосовно до живої природи, цей критерій набуває інші відтінки: оцінка досконалості й розквіту життя в кожній формі і явищі, визнання духовної й матеріальної цінності природи як найбільшого надбання, скарбу людства. Без прийняття природи як цінності, усяка діяльність стосовно неї, прояв будь-якої потреби буде носити буденно-утилітарний характер. Важливо попередити виникнення подібного ставлення до природи інакше, сформувавшись і закріпившись, воно перейде в переконання й поведінку, які соціально не прийнятні й навіть загрозливі для існування конкретних природних об'єктів (Додаток Б).

Необхідно сформувати в школярів ***цілісне, морально-естетичне ставлення до природи***, спрямоване на її збереження і збагачення.

Автори ряду досліджень і монографій розглядають різні аспекти виховання особистісних якостей і процесів при контактах школярів з об'єктами природи (І. Д. Зверев, Т. В. Калугіна, І.Ф. Смольянінов, В. І. Старостін та н.). Проте сьогодні в навчально-виховному процесі

початкової ланки освіти ще не отримала послідовного відображення естетичної складової тієї чи іншої сторони дійсності, що вивчається в шкільному курсі.

Деякі педагоги, що керують естетичним вихованням молодших школярів, не завжди орієнтуються у визначенні основних ознак естетичного. Тому потребується *визначити сутність поняття “естетичне”*.

По-перше, при значенні зовнішніх форм явищ дійсності, що сприймаються зором, дотиком, слухом людини, оцінка їх виразності обумовлена єдністю та цілісністю форми та її внутрішнім змістом, що узагальнено сприймається органами чуття.

По-друге, момент безкорисливого споглядання, а так само милування, щоб не тільки пережити задоволення від зустрічі з явищем, що вразило нас, але й зберегти його для інших людей, перешкодити тому, хто готовий знищити його, нанести йому шкоду. Сутність безкорисливого споглядання – у справді людському збагненні характеру цього явища, його неповторності, його виразності, у передбаченні його подальшої долі, нарешті, у почутті відповідальності людини за те, щоб це явище збереглося й могло надати радість спостереження дивного іншим людям. Це особливо актуально для нашого часу, коли навіть у природних заповідниках доводиться робити спеціальні маршрути остеронь від справді рідких і коштовних пам’яток природи, тому що ним загрожує небезпека з боку “диких” туристів.

По-третьє, варто пояснити, що до поняття “виразність” входять поняття “прекрасне”, “гарне”, що становить тільки частину уявлень про естетичне. Найбільш гарна й приваблива зовні частина середовища, яка обрана із усього обсягу естетичних багатств природи, охоплює обмежену кількість явищ і об’єктів. Виразність же включає все різноманіття природи, форм її існування й може стосуватися як цілого об’єкта, так і окремих його сторін, проявів, моментів буття, які не є самими “гарними”, удосконаленими.

По-четверте, поняття виразності природи дає уявлення про її загальну цінність для пізнання, про її вплив на самопочуття людини, тобто мова йде й

про почуттєвий вплив природи на переживання, поведінку людини, у тому числі й на естетичні й морально-вольові прояви.

Таким чином, розкриваючи молодшим школярам можливості естетичного освоєння природного світу, варто привчати їх уважно вдивлятися в зовнішній вигляд того або іншого явища, оцінювати його особливості, ознаки, форму й кольори, дотикові й звукові характеристики, будова, інші особливості, визначати можливість віднесення до них тих або інших естетичних понять, характеризувати естетичну цінність його, значення змісту для духовного самопочуття людини.

Педагогічно доцільне акцентування естетичних властивостей, виразності природи сприяє духовному спілкуванню з нею, одночасно слугуючи загальному розвитку особистості молодшого школяра.

“Самая высшая красота там,
где встречаются две природы –
естественная и созданная человеком”

А. Горький

2.2. Мистецтво – найважливіший засіб виховання естетичного ставлення до природи

Мистецтво – спосіб емоційно-образного освоєння світу. Важлива особливість мистецтва – його спрямованість на людину.

Всі почуття, які хвилюють художника, автора твору, всі фарби його світовідчуття своєрідно запам'ятовуються в художніх образах, передаючись читачеві, глядачеві, слухачеві. П'ять основних почуттів людини, засобами яких він пізнає почуттєве різноманіття миру, – це дотик, зір, слух, нюх, смак. Розвиненість цих почуттів – сенсорна культура людини – збагачує й поглиблює красу не тільки його світосприймання, але й праці, і творчості.

Мистецтво викликає активність духовних почуттів людини. У силу цього воно виступає як могутній фактор виховання особистості молодшого школяра, сприяючи тому, щоб з одного боку, олюднити почуття людини, а з іншого, створити людське почуття, що відповідає всьому багатству людської і природної сутності. Особливе завдання естетичної педагогіки – розбудити й виховати за допомогою мистецтва й творчої діяльності в кожному школярі художника природи, творця й захисника її краси, її цінності й багатства.

Художній образ містить шар почуттєвого й логічного відображення явищ у нашій свідомості. Мистецтво розповідає про природу через “олюднене” її відображення. Мистецтво є чинником формування соціально значущих форм і рівнів естетичної свідомості, у тому числі й інтегрованого естетичної ставлення до природи. Педагогічно організований процес його

формування під впливом мистецтва перешкоджає стихійному становленню корисливо-споживчого, позбавленого духовності, світоглядної глибини ставлення до природи.

Неповторна й не замінна здатність мистецтва в розкритті перед людиною естетичних властивостей краси природи.

Мистецтво моделює, розкриває зміст, форми, духовний зміст становлення людини до природи й суспільства, коли воно за допомогою педагога впливає на молоде покоління. Художник, письменник, композитор як би передає своєму адресатові творче бачення натури.

Навчальні програми школи з предметів художнього циклу поки ще не досить систематично й не рівноцінно відображають сучасні вимоги, методи, прийоми, що відповідають цілям вироблення морально-естетичного ставлення до природи.

Саме від учителя залежить розвиток в учнів емоційних переживань, естетична оцінка образів природи, стимулювання творчих дій в умовах навчальної роботи з мистецтва.

Важливими засобами виховання морально-естетичного ставлення до природи у молодших школярів (у тому числі й у навчальному процесі) є: безпосереднє сприйняття природних об'єктів у їх естетично-характерній визначеності, поглиблення особистого досвіду емоційного, духовного спілкування із природою, а так само їх співвіднесення зі сприйняттям художнього відображення природи, оцінка його не тільки як тла дій героїв, але і як джерела глибоких духовних переживань і помислів, а також як образа реального, естетично значущого об'єкта, художньо інтерпретованого майстром. Все це збагачує естетичне бачення природи школярами, усвідомлення художніх образів, мотивів ставлення до природи.

Було вірно відзначено М. М. Пришвіним: “Єдино, що можна зробити художникові – це добратися до іншої людини й своїм образом конвалії викликати його власне почуття конвалії і його розуміння”. Педагог має можливість уводячи художній фрагмент до уроку, підкреслити його риси як

художнього явища й разом з тим як відображення естетичних якостей природного матеріалу, природних та оброблених майстром (це звуки, фарби, камінь тощо).

Надзвичайно важливо підтримувати ініціативу учнів у проведенні аналогій, протиставлень, у найпростішому аналізі естетичних і художніх відображень об'єктів, суджень великих людей про науку, мистецтво, красу природних явищ і людських відносин до природи. Так само важливо в педагогічно та естетично виправданих дозах і формах виявляти власні смаки, інтереси, судження вчителя про властивості естетичних і художніх об'єктів, пов'язаних із природою.

Естетичні знання, емоції, оцінки, що накопичуються постійно учнем на уроках, з'єднуються в остаточному підсумку, у розгорнутий, різноманітний, особистісний, естетично забарвлений образ світу.

“Присутність” мистецтва на уроці підсилює вплив естетичних елементів досліджуваної сторони дійсності, воно поглиблює й збагачує гаму оцінок естетичних властивостей об'єкта, вимагає цілісного ставлення, активізує орієнтовно-оцінні процеси особистості. Таким чином, на уроках природознавства мистецтво допоможе освоєнню культури естетичного сприйняття (споглядання) і оцінки світу.

Можна зробити висновок про багаті можливості як самих окремих навчальних предметів початкової школи, так і міжпредметних зв'язках між ними. При цьому в рішенні завдань естетичної і екологічної освіти й виховання важливу роль грає використання вчителем міжпредметних зв'язках природознавства і предметів художнього циклу, а так само вікової наступності у формуванні естетичної й екологічної свідомості учнів і взаємодії навчальних і позаурочних форм роботи школи. Втрата послідовності й наступності в становленні емоційно-ціннісного ставлення до природи з урахуванням специфіки віку, а так само досліджуваної дисципліни особливо відчутна на перехідних щаблях до середньої ланки школи. Надзвичайно важлива роль пробудження естетичного бачення природних

явищ на всіх етапах розвитку, потім активізація естетичних емоцій і оцінок сприйняття художнього відображення образів природи (у середніх класах) і одночасне усвідомлення необхідності дій по збереженню природи, її вдосконалюванню як реалізації морально-естетичного ідеалу підлітків і юнацтва (у середніх і старших класах). Все це повинне знайти відображення у виховній роботі педагога, класного керівника.

Серед різних видів мистецтва велике значення у формуванні естетичного ставлення до природи належить музиці й хореографії, оскільки генезис того й іншого мистецтва сходить до тих далеких часам, коли образне відображення природи і її законів допомагало давнім людям пристосовуватися до умов мінливого середовища. Коли полювання було одним з головних джерел існування, освоєння звичок тварин вирішувало успіх полювання, а виходить, і забезпечувало харчування. У масових організованих діях, що передували полюванню на великого звіра, ритмічні танцювальні рухи були своєрідною репетицією; молоде покоління мисливців одержувало у формі танцю-пісні наочні уроки. Кожному необхідно було виявити спритність, силу, погодженість своїх рухів, вигуків з рухами й вигуками всього колективу. З освоєнням землеробства здобувало значення поклоніння рослинам, Сонцю, Землі як магичне освоєння сил природи.

У народній творчості почуття рідної природи і її символи, образи переносяться на людські характери. В українських піснях і танцях дівчину порівнюють із зоренькою, яблунькою; молодця - з молодиком, ясним соколом, лебедем. Ці дивні по красі порівняння роблять пісню і танець поетичними, образними, ніжними, веселими й смутними, величними й жартівливими.

У танцювальних діях іноді народ виражає своє ставлення до “вічних” питань буття, характеру змін, циклічності, пов’язаних з життям природи. Весняні хороводи відрізнялися стриманістю. У міру наближення до осені танці й ритми хороводного руху частішали, приймали іноді вихровий

характер, як танці в Давній Греції на честь бога Вакха. Іноді це були розважальні видовища на честь тієї або іншої пори року, пов'язані з зображенням природи. У процесі праці, спілкування людей один з одним музика і танцювальні рухи зі збагаченням звукового й пластичного досвіду зливалися з поетичним словом – виникали форми традиційних свят, присвячених праці.

Таким чином, освоюючи в процесі художньої творчості навколишню дійсність, люди на різних широтах і в різних географічних і соціальних умовах накопичували й передавали наступним поколінням різноманітні прийоми й засоби музичної ритмічної й пластичної виразності, які відбиралися й удосконалювалися у відповідності до характеру даного народу. Різноманітна танцювальна мова й образна символіка народної хореографії. У жителів рівнини широкі хода і жест, танці співучі, ліричні. У них відбите різноманіття відтінків почуттів – від ліричного спокою до невимовних веселощів. Танці народів гір стримані, крок чіпкий й легкий, рухи рук нагадують трепет крил гірських орлів.

Так географічне положення й навколишня природа, колективні й культурні традиції визначали характер народних танців і пісень, а в подальшому сприяли формуванню професійних видів і жанрів мистецтва, музики й хореографії в сучасному їхньому виді.

Виховуючи в школярах ставлення до природи, розкриваючи генетичний зв'язок людини із природою, що моделюється в образах мистецтва, необхідно із джерела музичного й хореографічного мистецтва вибрати найбільш вражаючий твір, що відповідають можливостям освоєння школярами різних вікових груп (П. І. Чайковський “Як мій садок свіжий і зелений”, “Зозуля”, “Пролісок” із циклу “Пори року”, “Осінь” із цього ж циклу, “На трійці” тощо).

Молодші школярі зможуть відчути, і як композитор М. Мусоргський в увертюрі до опери “Хованщина” – “Світанок на Москві - ріці” створює картину раннього ранку. У музиці вигадливо зливається спів півня, знайомий

кожному українцю, і трепет зорі, що займається, і дзенькіт дзвонів. І разом з тим ця музика виражає нескориме прагнення природи до свого повного розкриття, розвитку. По суті – це гімн природі. У музиці українських і російських композиторів картини природи часто знаходять епічну, символічну силу. Наприклад, у другому акті опери А. Бородіна “Князь Ігор” музика звучить з попередженням. У ній чуються начебто “виряджені” звуки, що створюють відчуття непевності. Музика як би попереджає: природа не спокійна, на Сонце опускається затьмарення, похід Ігоря не обіцяє ні чого гарного.

Теми природи можна почути в різних симфонічних творах. Про свою Першу симфонію П. Чайковський писав, що вона створена під безпосереднім враження Чудського озера. Про це говорять назви першої й другої частин: “Мрії зимової дороги”, “Похмурий край, мрячний край”. У музиці Л. Бетховена природа розкривається через героїчну боротьбу страстей, через міркування про життя й смерть.

По мірі розвитку громадського життя людини музика й танець збагачуються новими зв'язками з дійсністю, розвиваючи свої специфічні засоби виразності й техніки. Історично розходжуючись й знову з'єднуючись в жанрах танцювальної музики ці два види мистецтва досягають свого розквіту у симфонічному жанрі. На цьому високому “витку” розвитку музика стає здатною виражати самі складні явища життя природи й людського духу.

Танець, зробивши в мистецтві хореографії якісне переродження, так само отримав можливість виразити духовне життя суспільної людини. Не випадково музика й хореографія й на сучасному щаблі свого розвитку звертаються в сценічному мистецтві до тем, пов'язаних із природою. Теми природи передаються засобами класичного танцю, в образній основі якого лежать і асоціативні рухи, що нагадують розквітаючу й в'янучу природу, поле, птахів, стрімкість рухів тварин або рух зірок (до однієї із кращих трактувань теми природи відноситься тема з балету “Попелюшка” С. Прокоф'єва, де фея обдаровує Попелюшку).

Неодмінні персонажі казкових і романтичних опер і балетів – Русалки, Наяди, Німфи, Сильфіди – це уособлені образи природи. В операх “Русалка” А. Даргомижського, “Садко” М. Римського - Корсакова, балеті “Коник-Горбунець” Р. Щедріна представлено підводне царство. Особливо цікавий танець “Океан і перлина” у постановці А. Горянського, де владний Океан потужними стрибками здавалося змусить колихатися все підводне царство.

Улюбленим танцювальним образом балетного театру є образ Дівчини - Лебедя як уособлення вищої краси природи, краси життя. Дуже популярні в глядачів багатьох поколінь балет П. Чайковського “Лебедине озеро”, а так само концертні номери видатної російської балерини А. Павлової “Умираючий Лебідь” на музику К. Сен-Санса “Лебідь”, поставлені балетмейстером М. Фокінім. Цей танець має таке цікаве й довге життя на сцені тому, що у високомистецькій формі відбиває красу й зміст життя. Образи Г. Уланової і М. Плисецької різні, хоча обидві танцівниці створюють образ сильного духом Лебедя, що бореться й не підкорюється.

Безсумнівно, що дітям особливо корисно дивитися твори народного і балетного мистецтва в музичних театрах, на концертах, на екранах телевізорів. Самодіяльним колективам школярів варто частіше звертатися до тем, пов’язаних із природою. Студії класичного танцю можуть частіше створювати концертні програми, присвячені порам року, спілкуванню людини з природою, можуть бути поставлені танцювальні номери, а яких розкривається дбайливе, уважне ставлення до природи, передається настрій, пов’язане із природою.

Участь дітей у танцювальних композиціях на теми природи благотворно впливає на їхнє ставлення до живого світу. Для виховання любові молодшого школяра до природи, до її різноманітної краси, варто використати різноманітні художні засоби, наявні в арсеналі мистецтва. Адже у танці й музиці образи природи звучать по - особливому, неповторно, затверджуючи і прославляючи її красу й цінність.

“Природу украшати не надо,
но надо почувствовать ее суть
и освободить от случайностей”

И.И.Левитан

2.3. Естетичні аспекти перетворення людиною природного середовища

Сучасні процеси, пов'язані зі збільшенням інтенсивності впливу людини на природне середовище, ріст різноманіття форм її перетворення не тільки ставлять на порядок денний дослідження необхідних гармонічних зв'язків усередині системи “суспільство – природа”, але висувають як найбільш актуальну проблему збереження природного світу. Невиправданий, зайвий оптимізм, з яким не тільки практики, але і теоретики підходять до формуванню середовища обитання людини без обліку всієї її складності, приводить до невідомого раніше корінним змінам природи, що негативно позначається як на її цінності взагалі, так і на естетичному значенні.

Оскільки процес перетворення геобіосфери з неминучістю продовжується, а разом з ним відбуваються зміни, що торкаються не тільки одного чи кількох видів живого, окремих пейзажів, але й глобальних, що змінюють аксіологічний статус природних регіонів у цілому, остільки істотно змінюється естетичний вигляд планети. Руйнування естетично цінного природного середовища, що здійснює людина, обумовлено розвитком нових видів виробничих процесів і активним екологічно не спрогнозованим застосуванням техніки. Разом з тим, прагнення людства до задоволення естетичних своїх потреб займає все більше місця в життєдіяльності сучасної людини.

У науковій літературі питанню збереження природних ресурсів та їх компенсацій зв'язуються безпосередньо з культурним землекористуванням.

Досліджуються існуючі методи раціонального перетворення природного середовища існування людини, виділяються перспективні форми внутрішньовидових і регіональних змін. Раціоналізація природокористування пов'язується з такими новими формами охорони і використання екосистем, як національні парки і природні парки. Аналізуючи значення цих форм, радянський дослідник С.А. Генсирук виділяє рекреаційне використання лісових територій з врахуванням не тільки прагматичних задач, але і їхніх естетичних значень. Особливе місце в раціональному природокористуванні приділяється оптимізації відносин людини і природного світу як галузі удосконалення технології діяльності. Приділяється увага і техніці організації національних парків як естетично цінних об'єктів.

Широке поширення в зв'язку з проблемою збереження природи набувають ідеї контролю навколишньої природи як форми наукового спостереження, включеного в технологію раціонального природокористування. При цьому ряд дослідників заявляють про необхідність стабілізації досягнутих найбільш позитивних результатів, закріплення оптимальних форм природопреобразующей практики, у тому числі і естетичної. У зв'язку з цим набуває актуальності задача аналізу поняття “збереження” на основі діалектико-матеріалістичної методології.

Хоча за традиційним визначенням під збереженням розуміється деяка сталість у природному середовищі, що досягається цілеспрямованою культурною діяльністю, проте в об'єктивній дійсності, як закони самої природи, так і вплив людей, що перетворюють у практичних процесах природне середовище існування, виключають можливість консервації досягнутого, заперечливий розвиток, рух усередині системи “суспільство – природа”. Сам рух як атрибутивна форма існування досліджуваної системи стає причиною різноманіття предметів, явищ і їх перетворень, що представляють явище дискретності в континуумі естетично цінного природного середовища. Збереження не являє собою просту консервацію яких-небудь форм, що мають естетичне значення, тому що природа далека

від стабільності й у складній системі кліматичних, міжвидових, культурних протиріч піддається постійній зміні, не втрачаючи здебільшого естетичної цінності. У цих перетвореннях природні фактори грають не меншу роль, ніж антропогенні. Реконструкція кліматичної обстановки минулих епох, зокрема раннього карбону, а також колекція рослинного світу відповідного періоду дозволили відомому палеонтологу С. Мейну відтворити загальний тип ландшафту того часу, названий їм “дивним ландшафтом”. Найвидатніший кліматолог ХХ ст. В. Кеппен пропонує класифікацію кліматів за рослинами й рослинністю. Він говорить про “клімат берези” чи “кліматі фуксії”, що не є прагненням до однієї лише образності мови, а відбиває ті корінні зміни, що вносять кліматичні зміни в рослинний світ і разом з тим накладають свою печатку на естетику пейзажу. Навіть на сучасному етапі, коли вирішальну роль здобуває антропогенний фактор впливу на природу, було б помилковим ігнорувати кліматичні умови.

Уявлення естетично цінного природного середовища пов’язано також з діяльністю суспільства зі створення “іншої природи”, в якій виникають нові природні види і форми. Культурна природа також несе естетичний зміст, що підтверджує ідею безперервності як об’єктивної закономірності. Доказом слугують сучасні методи кількісних оцінок естетичних значень природних регіонів, запропоновані в різні роки такими авторами, як К.Д.Файнс, А. Скамоні і Г. Гофман, К. Ерінгіс і А.Р. Бурдюнас, О. Цеплік. Особливе місце займає методика В.П. Ковтунова і В. Нефедової, у системі яких велике місце відведено екологічним критеріям, хоча кінцевою їх метою є оцінка естетична. Факт можливості застосування деяких методик до різних пейзажів для визначення рівня їхньої естетичності є вагомим доказом континуальності естетично ціннісного природного середовища.

У самій творчій діяльності людей закладені критерії, обумовлені закономірностями і нормами природного середовища існування людини. Не тільки в процесах репродуктивної сільськогосподарської діяльності, але й у творчому перетворенні природи, коли індивідуальне авторське начало,

неповторність форм організації простору, його композиційні особливості грають настільки істотну роль, характер самого природного матеріалу, кліматичних, геоморфологічних умов, стає визначальним у дозволі протиріч між суб'єктивною й об'єктивною сторонами. Творча особистість, виступаючи стосовно природного матеріалу в ролі режисера, звертається до його природних якостей фактури, кольору, форми, до здатності утворювати композиції, що не руйнують природного вигляду. Вона виявляє за допомогою спеціального монтажу найбільш ціннісні естетичні особливості природних об'єктів і явищ. Проте тільки природність побудови, що передає єдність і цілісність світу природи, стає основою творчих досягнень. Критерієм естетичної цінності результатів просвітньої діяльності людини виступають закономірності природи, які є підставою її краси. Порушення цих закономірностей приводить до руйнування існуючого континуума естетичних значень природи.

Мистецтво являє собою своєрідну єдність матеріального і духовного в естетичному освоєнні людиною природного середовища, а його історія стає продовженням історії об'єктивної природи. У добутках літератури, живопису, музики відбивається і переломлюється природа у всьому різноманітті естетичних значень. Емпіричний досвід, що лежить в їх основі, обумовлює не тільки індивідуальну своєрідність творчого почерку художника, але й відображення природного, трансформованого через зміст соціального буття. К. Маркс зауважує, що в архітектурі людина відтворює не тільки самого себе, але і повторює всю природу, і це в однаковій мірі відноситься до усіх видів мистецтва. Окремі жанри, такі, як пейзаж, натюрморт, а також сади, парки, концентруючи в собі дану особливість мистецтва, є своєрідним критерієм естетичного освоєння природної дійсності, безпосередньо виражають досягнутий на цьому шляху рівень.

Але проблема творчого відображення природи і у названих жанрах полягає не в зовнішньому наслідуванні природним об'єктам і явищам, а в з'ясуванні відображення гармонійності природи, її явищ. Так, наприклад,

східний монохромний мальовничий пейзаж, де на відміну від багатопланової кольорної гами природного середовища, використовуються лише чорний і білий кольори, здатний проте виразити і динаміку, і безтурботний спокій природного світу. У срібlistих і густо-чорних лініях і плямах гаси передається протиборство космічних сил як боротьби руху і статичності, волі і порядку, що панують у природі. Не менш умовний за формою жанр садів. Художньо осмислений сад, незважаючи на свою наочну конкретність знайомих усім природних форм, здатний підніматися до рівня високих абстракцій – поняття. Внутрішня суть природних явищ, їх схований зміст завжди залишаються центром подібного добутку. Навіть пейзажний парк, найбільш близький до природної природи як твір мистецтва, не є прямим аналогом природи. Виділяючись з навколишнього середовища, завдяки діяльності його творців, він розкриває найбільше естетичне цінне в природному матеріалі, представляючи ще одну сторону континуума, збагаченого творчістю людей.

В усіх сферах діяльності, пов'язаних з перетворенням живої природи, ландшафту за законами краси, – від виведення нових сортів декоративної флори, естетичної організації сільськогосподарських площ до камерних форм садового мистецтва – виявляється принцип просторової єдності як важливої умови збереження природного середовища існування людини. Реалізація цього принципу здійснюється в природотворчій діяльності суспільства, що отримує все більш конкретне оформлення як самостійний вид мистецтва. У цьому виді творчості природа не тільки середовище, у якій відбувається адаптація суспільства. Тут людство опредмечує себе і, розширюючи свій світ у процесах естетичного перетворення природи, збагачує, продовжує її і чим далі, тим ширше й істотніше. Створюються реальні передумови для виходу за межі окремих природних і художньо оформлених природних ансамблів, їхнього об'єднання в композиційне ціле на цілісно-нормативній естетичній основі.

Суспільство, будучи частиною глобальної системи, впливає на якісну сторону системи в цілому. Академік В.Г. Нестеров вважає, що вся історія людства являє собою повчальну характеристику його діяльності з перетворення живої природи в умовах її розвитку. “Такий підхід людини до навколишнього середовища викликався, викликається і буде викликатися тим, – пише він, – що природа, усупереч деяким поглядам, не цілком досконала і може бути перетворена в нові, більш ефективні форми. Весь період свого існування людина прагнула змінити природу у своїх інтересах і досягала у цьому відношенні успіхів тоді, коли умови середовища відповідали умовам існування нових видів і форм організмів”.

Поряд із творчою діяльністю людей, спрямованою на збереження і подальше збагачення природного середовища, у наш час має місце і зіткнення промислової індустрії, що розвивається, із природою, що представляє естетичну цінність, що породжує конфліктні ситуації, які не завжди можуть бути вирішені на користь останньої. Тому виникає необхідність в ідеї компенсації, що відбиває дискретність об’єктивного змісту поняття “збереження”. Можна виділити *три основних шляхи компенсації природи*: самовідновлення природи, інтуїтивна художня діяльність людини природними засобами і цілеспрямовані процеси створення культурного і художнього оформлення ландшафту. Вони відбивають рівень пізнання людиною природи, її творчого перетворення і пов’язані як з характером природокористування, так і із соціальною організацією суспільства.

Явище самовідновлення природи домінує переважно в періоди становлення людського суспільства і первісного суспільства, де компенсаторні процеси ведуть до прогресивного розвитку нових, естетично значущих природних форм. Якщо положення К. Маркса про те, що природа є природною умовою існування людини, його неорганічним тілом, а її цілісність – передумовою і необхідною умовою нормальної повноцінної життєдіяльності людського роду, має відношення до всіх періодів історії

суспільства, то первісне соціальне суспільство демонструє найбільше прямі, безпосередні форми “зрощення” людини і природи. І хоча біосфера є основним засобом виробництва і піддається постійним перетворенням, відсутність, а надалі навіть наявність “ручної” техніки, що представляє, власне кажучи, продовження природної організації людини, робить зміни, внесені людиною, відносно незначними. Обмеження, зв’язані з фізичними, психологічними, інтелектуальними можливостями первісних народів, обумовлюють обмеженість їх репродуктивної і реконструктивної діяльності в природі. Ця обставина створює можливість самовідновлення природи.

Більш того, виявляючись у процесах виробництва у владі природи, людина відтворює свій органічний зв’язок з нею, свою залежність від неї. У результаті скоріше інтуїтивного, чим усвідомленого почуття виникають перші форми природоохоронних заходів, що створюють умови самовідновлення природи. МЛ. Ліфшиц зауважує, що людина міфологічної епохи, “піднімаючи над оточуючим його природним середовищем, вступає в союз з її елементарними механічними силами... Сама природа на рівні людського буття знаходить суб’єктивні властивості, але це відбувається не в людській голові, узятій окремо від зовнішнього об’єкта, а в практичній взаємодії людей із природою”. Використання законів природи в господарській діяльності як компенсаторних сил і охорона природи в цей період були в основному спорадичними за характером, але вони все-таки створювали можливість для самовідновлення природи.

Власне процеси самовідновлення природи як частини загального процесу збереження притаманні і більш пізнім періодам людської культури. Так, за досить компетентним джерелом – “Записки о московитских делах”, складеним австрійським посланником XVI в. Герберштейном, у період створення і розвитку Москви в найближчих околицях йшла активна вирубка лісу. У той же час залишалися урочища, заповідники, що є сьогодні своєрідним літописом зміни рослинного покриву, що не втратив естетичну цінність.

Варто звернути увагу на фактор часу, що грає значну роль у процесах самовідновлення природи. Вже на ранніх ступінях становлення людської цивілізації процеси самовідновлення не завжди поспівають за руйнуваннями, що відбуваються у живій природі. Механізм стихійної охорони природи, що спостерігається у деяких народів, не здатний компенсувати зміни в природі, викликані тотальним використанням людиною біосфери землі. На цій основі виникає диспропорція, що у міру інтенсифікації суспільного виробництва поглиблюється і досягає на стадії високого розвитку індустрії конфліктного стану.

Фактор інтуїтивної художньої діяльності по відновленню втраченої гармонічної єдності людини і природного середовища домінує переважно в докапіталістичний період. Цілеспрямоване творення в природі не характерно для цього етапу соціального розвитку. Нерозвиненість суспільного виробництва, нерозчленованість у взаємодіях суспільства і природи обумовлює природообмежену цілісність у докапіталістичних формаціях. “У всіх формах суспільства, де панує земельна власність, переважають ще відносини, обумовлені природою”, – пише К. Маркс. Рівень пізнання природи, також обумовлений перевагою сільськогосподарського виробництва, орієнтує людство на утилітарне знання, залишаючи в тіні її естетичну цінність. Тому перші малочисленні добутки природотворчості вирішують насамперед практичні задачі і лише потім естетичні. Наприклад, сади Семіраміди давнього Вавилону – унікальне архітектурне спорудження, на терасах якого були зібрані колекції деревних і чагарникових рослин. Вони мали в першу чергу кліматичне й екологічне значення, і лише в тривалій еволюції естетичних потреб людства стали прообразом висячих садів як жанру мистецтва.

У сучасній урбанізованій культурі “висячі сади” на дахах, балконах будинків, так назване вертикальне озеленення, та кімнатне квітництво, що примикає до них за характером влаштування і принципам оформлення, отримують усе більш широке поширення. Але цей вид діяльності, хоча і

містить насамперед естетичну функцію, продовжує зберігати стихійно-художній характер. Деякою мірою компенсуючи розрив між людиною і природою, що приймає вид антагонізму в умовах сучасних мегаполісів, він об'єктивує прагнення широких мас до гармонізації відносин із природним середовищем.

Виникнення мистецтва садів і парків як особливої області художньої діяльності пов'язано з практикою культурного освоєння природних ресурсів. У своїх джерелах воно спирається на естетичний досвід народу, що стає надалі основою власне художнього мислення. Відомий дослідник і історик садовопаркового мистецтва В.Я. Курбатов пише: “Зіставляючи, однак, усе відоме, можна думати, що перші штучні сади з'явилися в місцях, бідних вологою і рослинністю. Там було необхідно влаштовувати штучне зрошення, сам напрямок прокладених каналів змушувало розташовувати посадки певним чином, і в такий спосіб створювався план парку. Так і в наш час уся долина Ломбардії, що була колись сухою рівниною, прорізана правильною мережею каналів. Уздовж останніх розсажені шовковичні дерева, між ними протягнені виноградні лози, а середини чотирикутників, що утворилися, засіяні рисом і кукурудзою. У такий спосіб мандрівнику здається, що він їде по нескінченно правильно розбитому парку”.

У російській культурі утилітарне призначення садів панує аж до нового часу. До присадибного парку, наприклад, завжди входили плодові посадки, що займають важливе місце в загальній композиції. Більш того, як правило, господарські сади, як більш ранні, визначають розташування паркових зон. Така, наприклад, роль плодових садів царської резиденції Коломенського й Ізмайлова, що використовувалися не тільки в утилітарних, але й у естетичних цілях, що визначили кільцеву побудову паркових ансамблів, які виникли значно пізніше.

Цілеспрямована діяльність людини по створенню культурного, естетично значущого ландшафту здобуває специфічні риси в епоху становлення і розвитку буржуазних відносин, росту великих міст,

зосередження мас у місцях, відірваних від незайманої природи, механізації виробничих процесів, у тому числі сільськогосподарських, інтенсифікації праці. У цей історичний період – період загострення соціальних протиріч до антагонізму – відрив людини від природи також приймає характер антагоністичного конфлікту. Змінюючи в корені характер взаємодії суспільства і природи, капіталістичні відносини обумовлюють перетворення природних умов праці – землі, біосфери – у відділений від людини і протипоставлений “вільний фонд”, що виступає у формі “міцно відокремлених цінностей”. Природне середовище, що включене в систему капіталістичного відтворення, стає об’єктом самої безсоромної і хижацької експлуатації, нічим не обмеженого використання, а разом з тим умовою і засобом відчуження особистості від природи.

Іншою, протилежною стороною процесу розвитку буржуазних форм суспільної життєдіяльності є ріст свідомості і самосвідомості мас, підвищення загальної культури працівників, зумовленою індустріалізацією й урбанізацією. Прагнення народу до демократизації усіх форм громадського життя знаходить вираження й у природотворчій діяльності. У результаті широкого демократичного руху в цьому напрямку створюються парки і сади, що є надбанням не окремих родин, а досить широких мас населення.

Виникають нові форми творчо перетвореної, штучно оформленої природи. Окремі форми садовопаркового мистецтва стають самостійною частиною міського пейзажу, виявляючи тенденцію до подальшої еволюції на основі іншого функціонального значення. Відбувається формування особливого дендродекораційного жанру в системі природотворчої діяльності, що надалі впливає на оформлення сільських регіонів.

Якісний стрибок у мистецтві природотворчості пов’язаний з появою ландшафтного мислення. Разом з ним практика перетворення природи за законами краси отримує новий стимул розвитку. Не випадково створена в цей період у Сен-Жермене Ленотром тераса на вершині берегового укосу Сени, що відкриває вид на долину і панораму Парижа, стає поворотним

пунктом як у мистецтві садів і парків, так і в загальній орієнтації природоперетворюючій естетичній діяльності. Центром уваги, що організує ландшафтну архітектуру тераси, стає природний ландшафт із його естетичними значеннями.

Висування на перший план ландшафту і художньо перетвореного рослинного світу в якості естетичної цінності підсилює можливості пошуків найрізноманітніших варіантів перетворень навколишнього середовища, аж до включення їх у процеси виробництва, зв'язані з промисловим освоєнням геобіосфери. Звична картина, де рідкими оазисами виглядають окремі сади, парки, заповідники, змінюється культурно оформленими сільськогосподарськими регіонами, численними малими і великими формами творчо перетвореної природи. Однак приватна форма власності на землю, безплановість, стихійність ведення господарства слугують серйозним обмеженням подальшого удосконалювання природотворчої діяльності суспільства в цілому.

Планування природоперетворюючої діяльності в масштабах усього суспільства і розумний контроль з боку суспільства відкривають безмежні перспективи збереження природи. Вже на рівні соціалістичної організації на зміну буржуазному принципу хижацької експлуатації і панування над природою приходять ідеї дбайливого, дбайливого відношення до неї як багатству, що належить усьому суспільству, свідомо організованого. партнерства, на базі яких створюється науково регульована і керована система практичних і естетических відносин із природою.

Діяльність людини в природі навіть у формі оптимальної стратегії може наштовхуватися на опір середовища. Уся геобіосфера в цілому і кожний з її елементів розвиваються за власними закономірностями і можуть бути модифіковані у вкрай вузьких межах.

Проте людина у своїй господарській діяльності далеко не завжди здатна враховувати цей фактор, тому особливого значення набуває принцип організації. *Три основних положення в реалізації принципу організації*

відіграють істотну роль: мета і наукова концепція, логічна схема, єдиний характер управління. Їх рішення складає основу створення нового типу господарювання в природі. При цьому сучасна соціальна й екологічна ситуація як необхідна умова оптимізації відносин із природою обумовлює звертання до естетичних підходів. Їх реалізація в практиці природоперетворення забезпечує високу ефективність виробництва, поліпшує разом з тим умови збереження навколишнього середовища. Прикладом може служити організація сільськогосподарських ландшафтів у руслі архітектурних вимог. Архітектурна організація промислового ландшафту, що спирається на естетичні принципи, сприяє здійсненню управління і перешкоджає дезорганізації середовища. Найбільш високим рівнем організації є сади і парки, що в умовах соціалізму займають усе більше місце в житті людей.

Ідеї про естетичну організацію природного світу всієї планети послідовно розробляються в наукових працях. Над цією темою працювали Ж. Дорст, П. Дювіньє і М. Танг. Проте їх погляди і позиції мають потребу в критичному осмисленні, тому що деякі твердження виглядають максималістські. Оцінюючи ідеї тотальної культуризації природи, не можна не виділити як об'єктивний фактор те, що естетичний вплив незайманої природи не може бути прирівняний до ефекту культивованого середовища. Звертання до історії мистецтв свідчить, що усі великі майстри пейзажного живопису черпали натхнення і шукали натуру переважно в природі, недоторканою цивілізацією. Тому навіть у період інтенсивного розвитку "іншої природи", розширення сфери природотворчості як мистецтва гостро постає проблема збереження первісної природи.

Природа, не торкнута цивілізацією, повинна залишатися резервом, що згодом, коли велика частина земної кулі буде слугувати промисловим, естетичним і науковим цілям, почне набувати усе більше значення еталона, критерію, зокрема естетичного. Тому необхідний раціональний, науково обґрунтований підхід до практики розширення областей незайманої природи,

заповідників, тим більше що в міру розвитку науково-технічної революції обсяг негативних впливів на природні естетично ціннісні об'єкти збільшується настільки, що культурна діяльність, спрямована на компенсацію нанесеного збитку, часом не справляється зі своїми задачами.

У цих умовах особливе значення має визначення оптимального співвідношення первісної природи з культурним ландшафтом. Обґрунтована стратегія і планомірна організація у взаємодіях суспільства з природним середовищем – новий етап природокористування. В умовах розвинутого суспільства отримують особливе значення усі форми діяльності з естетичної реконструкції природного середовища. Це насамперед культура оформлення площ, що знаходяться у виробництві, архітектура рекреаційних ландшафтів, збільшення територій під національні парки, заповідники, розвиток мистецтва створення садів і парків, малих дендродекораційних форм. Особливого значення набуває удосконалення туризму як форми відпочинку широких мас працівників.

Разом з тим існує і розрив між підвищенням загального культурного рівня населення і культурною ставлення до природи. Тому виникає необхідність, по-перше, у створенні системи природоохоронних мір, по-друге, наукове обґрунтування і включення в цю систему критеріїв естетичної оцінки природи, в-третьє, розвиток системи екологічного виховання, удосконалення усіх видів художньої творчості, пов'язаних із природою.

ВИСНОВКИ

“Зрозумій живу мову природи, –

І скажеш ти: прекрасний світ”

І. С. Нікітін

Естетично-виразний ідеал взаємовідносин природи й людини бачиться в тому, щоб облагороджувати природу, допомагаючи повніше розкривати її життєві сили. Є таке простий, відомий всім вираз “Квітучий край”. Так називають землі, де знання, досвід людей їхня прихильність, їхня любов до природи воістину творять чудеса.

Для здійснення поставлених перед нашою країною завдань з перетворення кожного її куточка у квітучий край необхідно у підростаючого покоління формувати екологічну культуру, естетичне ставлення до природи, розвивати любов до неї й відповідальність за її стан.

Природа не може захищати себе від варварського, корисливого, байдуже-пасивного ставлення до неї, від ворожих для неї дій людини й втручання в хід природних процесів, що викликають загибель багатьох рослин і тварин. У моральному суспільстві сформульований закон про охорону природи, що повинен виконуватися кожним громадянином країни. До його виконання підростаюче покоління підготовляється всім змістом і формами нашого життя, особливо умовами єдиного навчально-виховного процесу школи. Повноцінний ефект буде досягнутий, коли екологічна свідомість і поведінка стануть складовою частиною загальної культури молоді.

Перед педагогами, вихователями постають актуальні завдання вдосконалювання форм навчальної й позанавчальної діяльності школярів, спрямованих на формування культури ставлення до природи відповідно до вимог нашого суспільства. Цілісний, всебічний розвиток особистості

школяра на всіх вікових етапах включає, зокрема, формування гармонійних взаємовідносин з навколишнім середовищем, правильних ціннісних орієнтацій стосовно природи, а також високої активності в поведінці, суспільно корисній праці, творчості. Все це має важливе суспільне значення як у майбутній професійній діяльності випускників школи.

Проблема формування естетичного ставлення до природи – лише одна складова комплексного виховання культури підростаючого покоління. Але в її рішенні стикаються такі істотні напрямки виховної роботи, як формування науково-матеріалістичного світогляду в навчальному процесі, освоєння скарбів національної й світової культури, збагнення багатств рідної природи, оволодіння шляхами їх збільшення, творче перетворення природного середовища, природних матеріалів, художньо-естетична діяльність, внесення посиленої трудової участі в збереження й підтримку природного середовища. Спільність позицій авторів даного посібника базується на визнанні необхідного й актуального завдання – розвивати у різних формах, педагогічно доцільними засобами, естетичне ставлення молодшого школяра до природи як важливу якість особистості сучасного школяра.

Необхідно поєднувати можливості впливу природного змісту навчально-пізнавального процесу і засвоєння естетичних властивостей пізнавального матеріалу; естетичну спрямованість сприйняття та оволодіння мистецтвом, що відображає красу і характерність природних явищ, а так само пізнання людських ідеалів взаємовідносин із природою, значення різноманітного духовно-практичного переломлення власних реальних контактів із природою і отриманих вражень в наступних заняттях дітей, у їхн творчості. Все це – база формування культури становлення до природи як суспільної цінності.

Педагогічно доцільне сполучення екологічної освіти і виховання із впливом мистецтва, з вихованням естетичного бачення природи, творчого ставлення до неї буде активізувати в школярів почуття відповідальності за

збереження кожного її об'єкта і явища як неповторної цінності і тим самим буде сприяти збереженню природного середовища.

Потрібно більш наполегливо проводити роботу з охорони природи. Однією з умов боротьби проти “порушень норм охорони природи” є робота з виховання глибоких духовних інтересів, дбайливого ставлення до зберігання природи, природної гармонії й краси в майбутніх працівників народного господарства – сьогоднішніх школярів.

Морально-естетична забарвленість мотивів ставлення до природи підвищує цінність навколишнього середовища для особистості школяра, тим самим створюючи міцні основи дбайливого, гуманного ставлення до живої природи, до всіх природних елементів. Необхідно розвивати почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, уміння розуміти й цінувати твори мистецтва, красу й багатство рідної природи. При цьому трудове виховання розглядається як найважливіший фактор формування особистості школяра.

Широкі перспективи відкриваються перед педагогами у творчих пошуках шляхів і форм виховання багатогранного відповідального ставлення до природи.

Список рекомендованой літератури

1. Артеменко Н. М. Природа и эстетическое воспитание школьников: из опыта работы сельских школ. – М.: Просвещение, 1978.
2. Бакелова Н. Ф. Использование природного материала на уроках изобразительного искусства и труда // Нач. школа. – 1996. – №4. – С.24 – 30.
3. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Изд-во МГУ, 1988.– 226 с.
4. Бобылева Л. О воспитании экологической культуры // Высшее образование в России. – 2003. – № 5. – С.132-135.
5. Буров А. И. О природе объективности красоты. // Вопросы литературы – 1969. – № 3. – С.56-68.
6. Буров А. И. Эстетика: Проблемы и споры. – М.: Наука, 1975.
7. Вильсон Р. Экологическое образование в неразрывной связи с общим воспитанием детей с раннего возраста // Играя, обучаемся. – 1999. – Вып.1. – С. 126 – 128.
8. Волкова А. С. Эстетическое воспитание в процессе изучения географии. М., 1976.
9. Гончаров И. Ф. Действительность и искусство в эстетическом воспитании школьников: Из опыта работы учителя. – М.: Педагогика, 1978.
- 10.Гордиенко Л. Н. Искусство и экология. – М.: Наука, 1984. – 102с.
- 11.Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов – на – Дону: Феникс, 1996. – 480с.
- 12.Ермаков Д.С., Суравегина И.Т. Учимся решать экологические проблемы // Биология в школе. – 2002. – №1,3.
- 13.Захлебный А. Н., Зверев И. Д., Суравегина И. Т. Охрана природы в школьном курсе биологии.– М.: Просвещение, 1977.
- 14.Зверев И.Д. Экология в школьном обучении. – М.: Знание, 1980. – 98 с.

- 15.Зверев И. Д. Экологическое и эстетическое образование школьников. – М.: Педагогика, 1984. – 140с.
- 16.Зятева Л.А. Философско – педагогические воззрения отечественных ученых на проблему экологического воспитания // Педагогика. – 2002. – № 7. – С.32-40.
- 17.Карташова И. Экологическое образование – веление времени // Вуз. вести.– 1998. – №9. – С. 7.
- 18.Краткий словарь по эстетике. Кн. для учителя //Под ред. М. Ф. Овсянникова. – М.: Просвещение, 1983. – 223с.
- 19.Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К: Либідь, 1996.– 168 с.
- 20.Крутецкий В. А. Психология. Учеб. для учащихся пед. уч-щ. – 2-е изд., прераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 336с.
- 21.Линник Ю. В. Природа и эстетическое воспитание. – В кн.: Основы эстетического воспитания.– М.: Наука, 1975.
- 22.Лихачев Б. Т., Квятковский Е. В. Сущность, принципы и система эстетического воспитания учащихся общеобразовательной школы. // Советская педагогика. – 1980. – №7. – С.37-45.
- 23.Маймин Е. А. Эстетика – наука о прекрасном. Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1982. – 192с.
- 24.Мелехова О. П. Экологическое образование и нравственное воспитание //Высш. Образование в России. – 1994. – №4. – С. 40 – 43.
- 25.Молодова Л. П. Экологические праздники для детей. Учебно – метод.
- 26.Пособие для воспитателей детских садов и учителей начальной школы. – Мн.: Асар, 1997. – 128с., ил.
- 27.Методичні рекомендації щодо проведення естетичної оцінки території з метою заповідання / Упор. Л.В. Пархісенко, В.А. Сесін. – К., 2003. – 28 с.
- 28.Молодова Л. П. Игровые экологические занятия с детьми. Учебно – метод. Пособие для воспитателей детских садов и учителей. – Мн.: Асар, 1999. – 128с.

29. Основы эстетики и искусствознания. Факультатив. курс. Пособие для учителей / И. Л. Любинский, В. В. Неверов, В. К. Скатерщиков и др., Под ред. И. Л. Любинского, В. К. Скатерщикова. – 2е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1979. – 302с.
30. Палий В. Ф., Щербина В. Ф. Диалектика духовно – практического освоения природы. – Л.: ЛГУ, 1980.
31. Панченко В. Принцип екологізації як фактор гармонійного розвитку особистості учня // Неперервна проф. освіта: теорія і практика: наук. – метод. журнал. – 2001. – № 3. – С. 127-136.
32. Плахов И. А. Спаси и сохраниит // Биология в школе. – 1996. – №3. – С. 36 – 41.
33. Полунина В. Н. Искусство и дети. – М.: Искусство, 1982.
34. Пономарева И.Н. Становление и развитие экологического образования в России // Биология в школе. – 2000. – № 5,7; 2001 – № ,3,5.
35. Прокопенко В. Стежка в чудовий світ природи // Рідна школа. – 2001. – червень. – С.64-65.
36. Пустовіт С.О. Філософсько – культурологічний аспект у екологічній освіті // Шлях освіти. – 2002. – № 5. – С. 2-7.
37. Природа и поэзия // Вестник АсЭКО. – 1995. – Вып. 3. – С. 39.
38. Природа и функции эстетического. –М.: МГУ, 1968.
39. Пришвин М. М. Собр. соч.: В 6-ти т. Т.VI. М., 1957.
40. Романова Э. Экологическое воспитание – проблема нравственная // Нар. образование. – 1986. – №5. – С. 57 – 59.
41. Рожкова М. В. Природа в красках // Играя, обучаемся. – 1999. – Вып. 2. – С. 79 – 83.
42. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. – В кн.: Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1976.
43. Старостин В. И. Природа в системе эстетического воспитания. – В кн.: Современные проблемы теории эстетического воспитания и критика буржуазных концепций. – М.: Политиздат, 1987.

- 44.Талиев В. И. Охраняйте природу! // Этика – эстетический подход в охране дикой природы в заповедном деле. – 1997. – Вып. 15. – С. 9 – 20.
- 45.Фазин А. В. Воспитание красотой. – М: Педагогика, 1980. – 138с.
- 46.Федюк В. Позашкільна екологічна освіта // Рідна школа. – 2001. – № 6. – С.68.
- 47.Цветкова И. В. Экология для начальной школы. Игры и проекты. Популярное пособие для родителей и педагогов / Художники Г. В. Соколов., В. Н. Куров. – Ярославль: Академия развития, 1997. – 192с., ил.
- 48.Эстетическое воспитание школьников. Вопросы теории и методики – М. Д. Таборидзе, Д. К. Бусурамвили, О. Г. Алавидзе и др.; Под ред. М. Д. Таборидзе. – М.: Педагогика, 1988. – 101с.
- 49.Эстетическая культура и эстетическое воспитание. Кн. для учителя / Н. И. Кнященко, Н. Л. Лейзеров, М. С. Каган и др. – М.: Просвещение, 1983. – 303с.
- 50.Южакова Т. П. Воспитание любви к природе на уроках изобразительного искусства // Нач. школа. – 1996. – №5. – С. 19 – 25.
- 51.Ясвин В.А. Мир природы в мире игр: опыт формирования отношения к природе. – М.: Эко-Центр «Заповедники», 1998.– 145с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Естетична оцінка рослини на основі їх декоративних якостей

До декоративних якостей деревних рослин належать життєві форми, розміри рослин, форма та розміри крони, форма, будова, колір і тривалість життя листя, форма, будова, колір і тривалість цвітіння квіток та суцвіть, форма стовбура й текстура кори. Ці декоративні якості мінливі, динамічні й відіграють важливу роль у садово-парковому будівництві.

Декоративні якості крони дерев

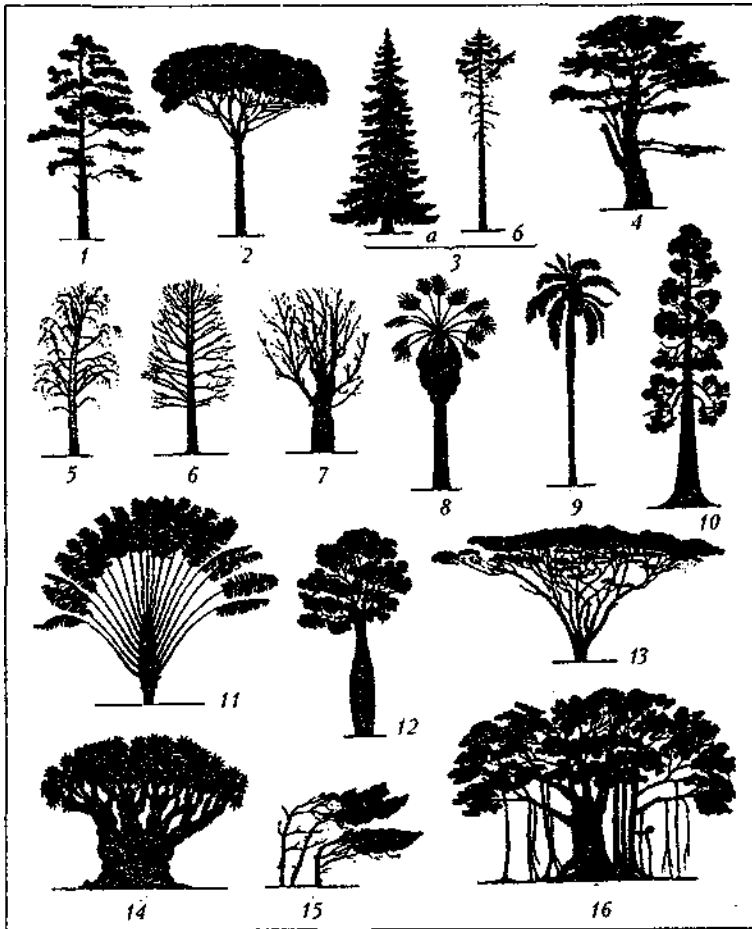
Найважливішими декоративними якостями крої є її розміри та форма. Вони відіграють першочергову роль в архітектурних композиціях, і їх слід враховувати під час проектування садово-паркових об'єктів (мал. 1).

Крона деревних рослин формується у двох основних напрямках — вертикальному й горизонтальному. Співвідношення між ними визначає форму крони. Вертикальний розвиток крони може бути: *прямим*, коли гілки крони спрямовані вгору, а кут між ними і стовбуром гострий, та *зворотним*, коли гілки опущені донизу і кут між ними та стовбуром становить понад 90°. Залежно від вертикального галуження крона у дерев може бути різних ширини, протяжності та форми (мал. 2).

Крону вважають широкою, якщо її діаметр перевищує 10 м (дуб звичайний, клен гостролистий), середньою, коли крона має в діаметрі 5 – 10 м (граб звичайний, клен польовий) і вузькою – за діаметра крони 2 – 5 м (горобина звичайна, черемха звичайна). У кущів широка крона має 3 – 5 м, середня – 1–3, вузька – 0,5 – 1 м.

За формою крона у деревних рослин буває *розлогою* (дуб звичайний, верба ламка, сосна звичайна, тополі чорна і біла), *пірамідальною*, або *конічною* (ялини, більшість ялиць, кипарис вічнозелений, тополя італійська), *колоноподібною* (форми туї західної, ялівця звичайного, граба звичайного, клена гостролистого), *овальною* (каштани кінський звичайний і їстівний, модрина європейська), *яйцеподібною* (дуб скельний, липа повстиста, сосна

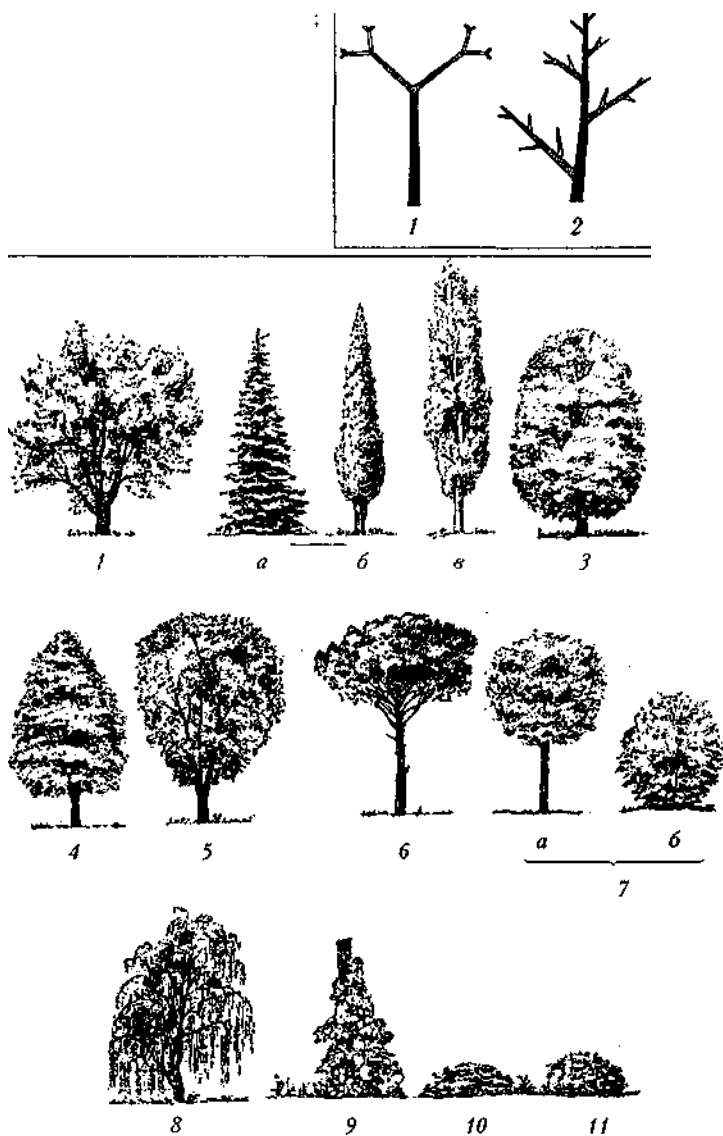
румелійська), *зонтичною* (айлант високий, сосна італійська), *кулястою* (форми клена гостролистого, робінії псевдоакації, в'яза приземкуватого), *плачучою*, або *повислою* (верба вавилонська, береза повисла, форми горобини звичайної, ясена звичайного), *виткою* (виноград, актинідії, лимонник, плющ, деревозгубник, ломиніс), *сланкою* (ялівець козацький, сосна приземкувата; мал. 3).

Мал. 1. Зовнішній вигляд різних дерев; 1 – сосна звичайна; 2 – сосна пінія; 3 – ялина (а – ялина європейська на відкритому місці; б – ялина європейська в насадженні); 4 – кедр ліванський; 5 – береза повисла; 6 – вільха чорна; 7 – верба біла; 8 – вашінгтонія; 9 – пальма королівська; 10 – секвоядендрон гігантський; 11 – равенала (дерево мандрівників); 12 – рахіхитон (пляшкове дерево); 13 – акація парасолькоподібна; 14 – рацена; 15 – сосна звичайна з прапороподібною кронею; 16 – баньян.

У декоративному садівництві найпоширеніші пірамідальна, колоноподібна, овальна, куляста, зонтична, повисла (плакуча) і сланка форми крони деревних рослин.

Мал.2 Схема галуження дерев

Мал. 3 Форма крони деревних рослин:

1 – розлога, 2 – пірамідальна (а – конусоподібна, б – веретеноподібна, в – колоноподібна) ; 3 – овальна, 4 – яйцеподібна, 5 – оберненояйцеподібна, 6 – зонтична, 7 – куляста (а – штамбова, б – кущова); 8 – повисла, 9 – витка, 10 – сланка, 11 – подушкоподібна.

Важливими декоративними якостями крони є її *щільність*, яка зумовлюється системою гілкування, та фактура (поверх-ня). Щільні крони мають просвітів не більш як 25 %, у крон середньої щільності просвіти

становлять від 25 до 50 %, рідкі, або нещільні, крони мають понад 50 % просвітів.

Фактура крон дерев і кущів буває: великою пухкою, великою щільною, дрібною пухкою і дрібною щільною. Велику пухку фактуру крони утворюють дерева і кущі з відносно великим листям, яке не дуже прилягає одне до одного (катальпи красива і бігонієлиста, тюльпанне дерево, платани, дуби, калина, скумпія, горіхи, сумах пухнастий, бархат амурський). Велику щільну фактуру крон мають деревні рослини, в яких листя розміщується густо, заповнює всі просвіти у кроні (бук, каштани кінський звичайний і їстівний, клени гостролистий і несправжньо платановий, граб звичайний, липа широколиста).

Дрібну пухку фактуру крони мають деревні рослини з дрібними листками, які не прилягають густо один до одного (модрини, верби, гледичія, маслинка, обліпіха, горобина, евкаліпти). Дрібною щільною фактурою крони характеризуються рослини з невеликим листям, яке щільно прилягає одне до одного і заповнює всі просвіти (клен татарський, в'яз дрібнолистий, жимолость татарська, самшит вічнозелений, тиси, кипариси, туя, платикладус).

Декоративні якості листків рослин

Декоративний вигляд деревних рослин значною мірою залежить від форми (орнаменту), величини, кольору та розміщення листя на гілках. Ці якості деревних рослин можуть підсилювати або знижувати ефект усієї композиції зелених насаджень, а тому є важливим декоративним елементом у доборі рослин для створення поодиноких і групових посадок, побудови перспективи та контрастного кольорового рішення у паркових композиціях.

Листки складаються з листкової пластинки, черешка, листкової піхви й прилистків. У деяких листків окремі частини можуть бути відсутніми. Місце прикріплення листка називають *вузлом*, а відстань між вузлами — *міжвузлям*.

Листки деревних рослин різняться між собою будовою, жилкуванням, зубчастістю країв листка, формою, кольором.

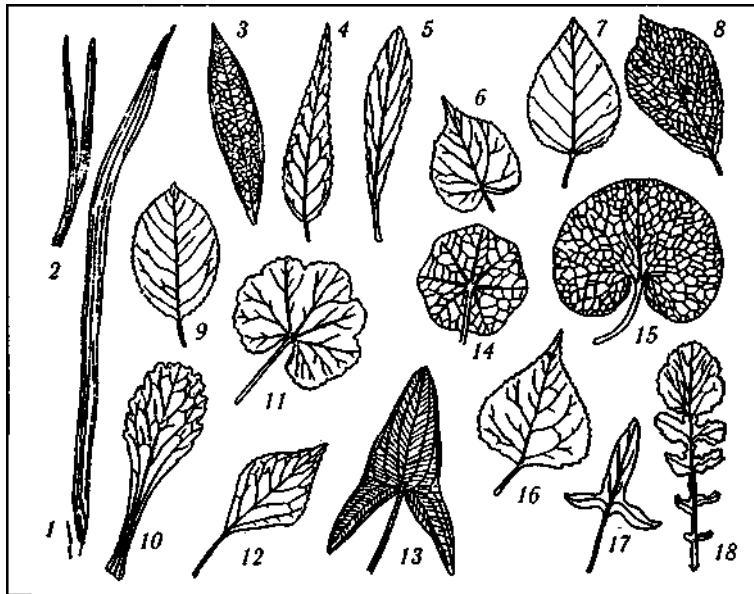
За будовою листки бувають *простими* і *складними*. У простого листка лише одна листкова пластинка та один черешок, за допомогою якого він прикріплюється до пагона. У складного листка на черешку знаходиться кілька листочків зі своїми черешками. Прості листки мають, наприклад, дуб, береза, липа, а складні – горіх, робінія, каштан кінський, горобина, троянда.

За формою прості листки бувають *округлими, овальними, яйцеподібними, оберненояйцеподібними, довгастими, ланцетними, голчастими* та ін. (мал. 4). Овальні листки дещо витягнуті в довжину, а біля основи і на верхівці заокруглені (скуппія), в яйцеподібних листків пластинка біля основи заокруглена, а на верхівці звужена (бук, граб), оберненояйцеподібні листки мають широку заокруглену верхню частину, яка до основи листка звужується (в'яз, вільха чорна), довгасті листки втричі довші за ширину і мають звужені верхівку та основу, ланцетні листки вузькі, їхня довжина у 3 – 5 разів більша за ширину, яка поступово звужується догори (верби), голчасті листки мають сосна, ялиця, модрина, кедр, деякі види ялівцю.

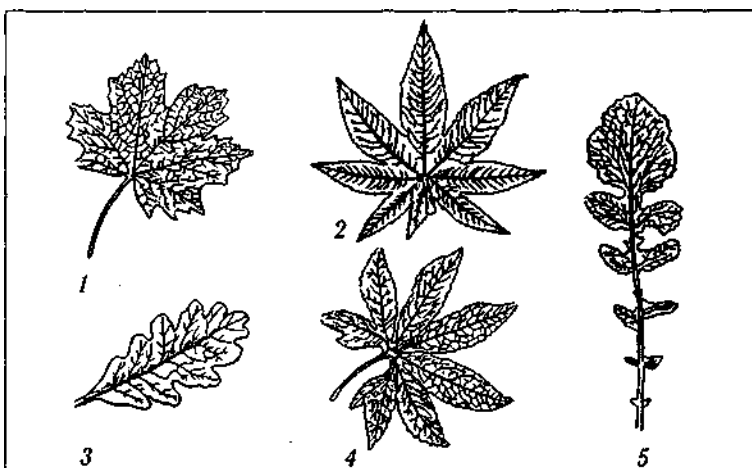
Прості листки у деревних рослин бувають *цілими* (бук, липа, береза, груша) і *розчленованими*: перистолопатовими (дуб), пальчатоопатовими (клени гостролистий і несправжньооплатановий, платани), пальчаторозділеними (деякі форми бука, берези, липи з розсіченим листям) (мал.5).

У деяких рослин серед складних листків виділяють: *трійчasto-, пальчasto-* та *перистоскладні* (мал. 6). Трійчastosкладні листки мають на загальному черешку три листочки (карагана кущова, птелея трилиста), у пальчastosкладних черешки листочків прикріплюються до головного черешка в одному місці (каштан кінський), у перистоскладних листочки розміщуються по обидва боки від головного черешка і можуть мати (або не мати) на верхівці листочок. Якщо на верхівці перистого листка листочка

немає, його називають *парноперистим*, а якщо на верхівці непарноскладного листка є листочок, його називають *непарноперистим*.

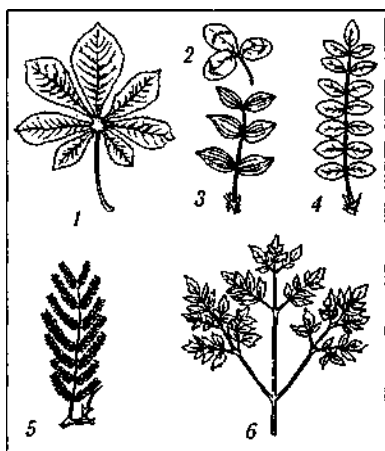

Мал. 4. Форма листкової пластинки: 1 – лінійна (пшениця); 2 – гольчата (сосна); 3 – довгаста (верба); 4 – ланцетна (верба); 5 – оберненоланцетна (верба); 6 – серцеподібна (липа); 7 – яйцеподібна (бук); 8 – оберненояйцеподібна (верба вушката); 9 – еліптична (черемха); 10 – округла (будра); 11 – лопатоподібна (живучка); 12 – ромбічна (осокір); 13 – стрілоподібна (стрілолист); 14 – округла, щитоподібна (настурція); 15 – ниркоподібна (копитняк); 16 – ояйцеподібна (береза); 17 – списоподібна (щавель); 18 – ліроподібна (чистотіл)

Мал. 5. Листя з розчленованими листками: 1 – пальчатолопатеве (клен несправжньо-платановий); 2 – пальчаторозділь-не (клен пальмоподібний); 3 – перистолопатеве (дуб скельний); 4 – пальчаторозсічене (гіркокаштан звичайний); 5 – перисторозсічене (чистотіл)

Мал. 6. Складні листки: 1 – пальчастоскладні (каштан кінський); 2 – трійчасті (карагана кушова); 3 – парноперисті (карагана деревоподібна); 4 – непарноперисті (горіхи); 5 – двопарноперисті (гледичія); 6 – тринепарноперисті (аралія)

У деяких деревних видів листки бувають двоперистоскладними (альбіція ленкоранська) і триперистими (аралія маньчжурська, бундук канадський).

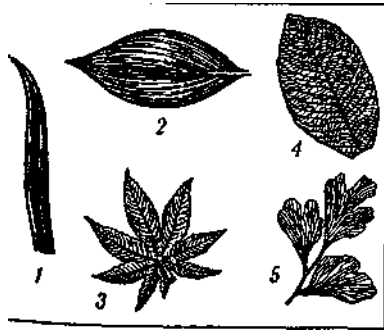
У простих листків та листочків складних листків можуть бути різні типи жилкування (мал. 7) та різні краї листкової пластинки (мал. 8): цілокраї (бук, бузок), городчасті, в яких виїмки гострі, а виступи заокруглені (осика), зубчасті, які мають клиноподібні виїмки й трикутні гострі виступи (в'яз), пилчасті з косокутовими гострими виступами (липа кавказька).

З віком будова, форма і край листка у деревних рослин може змінюватися. Часто перші листочки сходів не подібні до листків дорослих рослин. Іноді виявляється «ювенільна» форма хвої в ялівців, туї. Явище існування листків різної форми на одній і тій самій рослині називають *гетерофілією*. Рослини, в яких листя відрізняється від типових листків виду, виділяють у різновиди.

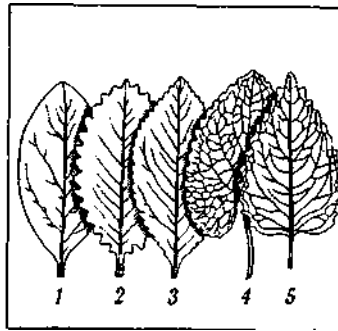
За розмірами листки деревних рослин поділяють на *дуже великі* (катальпа, павлонія), *великі* (хвилівник, платан, магнолія великоквіткова, клен гостролистий, липи американська і широколиста), *середні* (дуби черешчатий і скельний, липа повстиста, тополя біла, калина звичайна, черемха звичайна), *дрібні* (липа серцелиста, в'яз приземкуватий, верба біла,

клен польовий, маслинка вузьколиста), *дуже дрібні* (самшит вічнозелений, тамарикс, ірга круглолиста, таволга городчаста).

Слід зазначити, що серед хвойних рослин також виділяють рослини з дуже великою, великою, середньою, дрібною дуже дрібною хвоєю.

Мал.7.

Мал.8.

Декоративність листка деревних рослин і всієї рослини здебільшого залежить від його фактури, тобто від поверхні листка. Вона може бути гладенькою, матовою, шорсткою, опушеною, горбистою, із шипами, глянцевою, блискучою.

Розміщення листя та листкова мозаїка хоча і не є основними декоративними якостями рослин, проте вони можуть значно підсилювати їхній ефект. У деревних рослин листя найчастіше розміщується на пагонах почергово, спіралью або супротивно, рідше – кільчасто. В евкаліптів та деяких інших видів рослин з віком розміщення листя на пагонах змінюється. Листкова мозаїка — результат пристосування рослин до кращого вловлювання променів світла. Вона досягається за рахунок різної довжини черешків та розмірів листкової пластинки.

У різні пори року у вічнозелених та впродовж вегетації у листопадних деревних рослин велике декоративне значення має колір листя. Найчастіше воно має зелений колір з різними відтінками від світло- до темно-зеленого. Зверху листок зеленіший, а знизу – світліший, має більше опушення.

Залежно від сезону та віку колір листків змінюється. У більшості деревних рослин навесні листки світліші, потім вони темнішають, а восени

набувають жовтого, пурпурового, бурого або іншого забарвлення. У багатьох деревних видів існують декоративні форми за забарвленням листя. У голонасінних хвоя може бути голубуватою, золотистою, у покритонасінних листя буває пурпуровим, червоним, вишневим, з білою облямівкою тощо.

Знання будови, строків розпускання та обпадання, кольору та зміна забарвлення листя дають змогу спеціалістам вирішувати багато завдань садово-паркового будівництва і створювати високодекоративні й ефектні композиції із деревних рослин.

Декоративні якості квіток

Під час вибору деревних рослин для декоративних насаджень квітки іноді мають вирішальне значення. До декоративних якостей квіток належать їхня будова, розміри, форма, колір та запах (як додаткова якість).

За розмірами квітки деревних рослин поділяють на *дуже великі* – діаметр понад 10 см (магнолія великолиста, магнолія оберненояйцеподібна, магнолія Суланжа), *великі* – діаметр 5—10 см (камелія японська і китайська, павловнія, шипшина зморшкувата, троянди), *невеликі* – діаметр 2 – 5 см (рододендрони жовтий і понтійський, вишні звичайна і пташина, чубушник вінцевий), *дрібні* – діаметр до 2 см (горобина звичайна, черемха звичайна, таволги, алича, терен).

Декоративність квіток зумовлюється також розмірами, формою, будовою та кольором пелюсток, тичинок, оцвітини. Колір квіток у деревних рослин дуже різноманітний: білий, жовтий, оранжевий, червоний, рожевий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий та пурпуровий з різними відтінками цих кольорів.

Декоративний ефект квітучих рослин залежить від розмірів суцвіть, в які зібрані окремі квітки. Суцвіття бувають *дуже великими*, розмір 20 – 30 см і більше (горобинник горобино-листяний, бундук канадський, аралія маньжурська, гортензія волотиста, каштан кінський звичайний, софора японська), *великими* – розмір 10 – 20 см (робінія псевдоакація, горобина

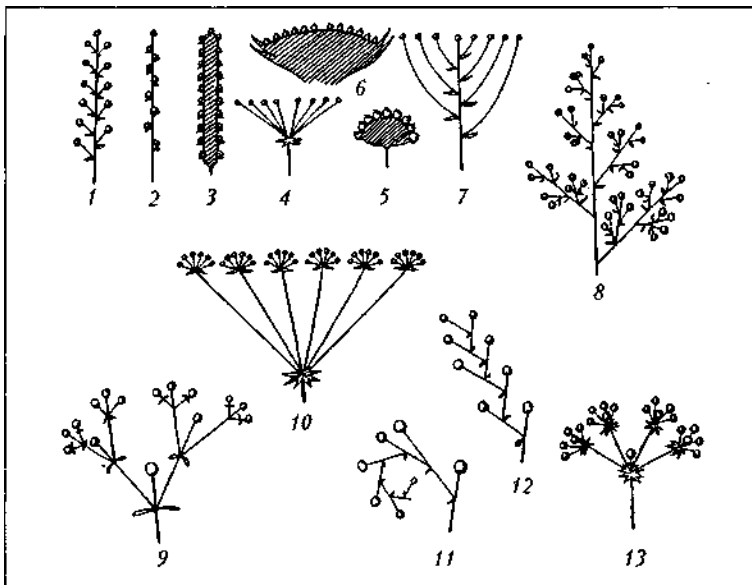
звичайна, бук лісовий, черемха звичайна), *дрібними* – розмір менш ніж 10 см (бирючина звичайна, робінія клейка, дейція граціозна, таволга верболиста, черемха пізня).

Найпоширенішими типами суцвіть у деревних рослин (мал. 10) є *зонтик простий* (глід, вишня), *китиця проста* (робінія), *волють* (бузок, бирючина), *щиток простий* (груша, таволга японська), *щиток складний* (бузина чорна, калина, горобина).

Серед деревних рослин, які використовують у садово-парковому будівництві, є багато таких, в яких квітки не високодекоративні, а суцвіття маловиразні. До них належить більшість видів верби, тополі, берези, дуба, в'яза, клена, горіха, а також граб, ліщина, бук.

Запах квіток приваблює до рослин комах, сприяючи кращому їх запиленню і плодоношенню. За своїми якостями запах квіток може бути *приємним* або *не дуже приємним*, тому він підсилює чи, навпаки, погіршує декоративність рослин. Цю особливість запаху квіток ураховують під час добору та розміщення рослин у садах і парках. Слід зазначити, що пахучі квітки є сильними антибіотиками й очищують повітря від шкідливих мікроорганізмів.

За інтенсивністю виділення летких пахучих ефірних олій та запахом рослини поділяють на *дуже пахучі* (робінія псевдо-акація, азалія понтійська, бирючина звичайна, бузина чорна, липа серцелиста, калина чорна (форма Карлезі), черемха звичайна, бузок, чубушник тощо), *пахучі*, запах яких відчутний на невеликій відстані (абрикос, вишня, айва звичайна, горобина звичайна, ломиніс, троянди, софора японська), *слабкопахучі*, запах яких відчутний лише поблизу рослини (барбарис, аморфа, гледичія, айва японська, дейції, жимолость татарська, таволги).

Мал. 10. Типи сучвіть (схема): 1— китиця; 2 — колос; 3 — качан; 4 — зонтик; 5 — головка; 6 — кошик; 7 — щиток; 8 — волоть; 9 — розвиліна, або дихазій; 10 — складний зонтик; 11 — завиток; 12 — звивіна; 13 — плейохазій

До рослин, які мають приємний запах, належать, наприклад, робінія псевдоакація, айва звичайна, дейція, жимолость козяча, калини корейська і лавролиста, маслинка, магнолії велико-квіткова і Суланжа, рододендрон жовтий, бузок звичайний, чубушник, лимонник китайський, яблуня. Задовільний, але не дуже приємний запах у квіток глоду, бузини чорної, шипшини жовтої. У каштана їстівного, фотинії гострозубчастої, еурії японської запах квіток неприємний. Такий поділ рослин за запахом квіток дещо умовний, оскільки, наприклад, запах бирючини звичайної або черемхи звичайної одним подобається, тоді як іншим цей самий запах не подобається, а то й викликає негативну реакцію — алергію.

Під час створення садово-паркових композицій важливе значення має період і тривалість цвітіння деревних рослин. За періодом цвітіння їх поділяють на ті, які цвітуть ранньою весною, навесні, влітку, восени та взимку.

У різних видів листопадних деревних рослин квітки можуть з'являтися до розпускання листя, одночасно з його появою або після облиствіння. До розпускання листя цвітуть абрикос, айва японська, кизил звичайний,

персик, мигдаль, деякі види магнолії. Майже одночасно із розпусканням листя починають цвісти груші звичайна і маслинколиста, дейція шорстка, магнолія зірчаста, рододендрон жовтий, чубушник вінцевий. Однак більшість видів деревних рослин цвітуть після облиствіння.

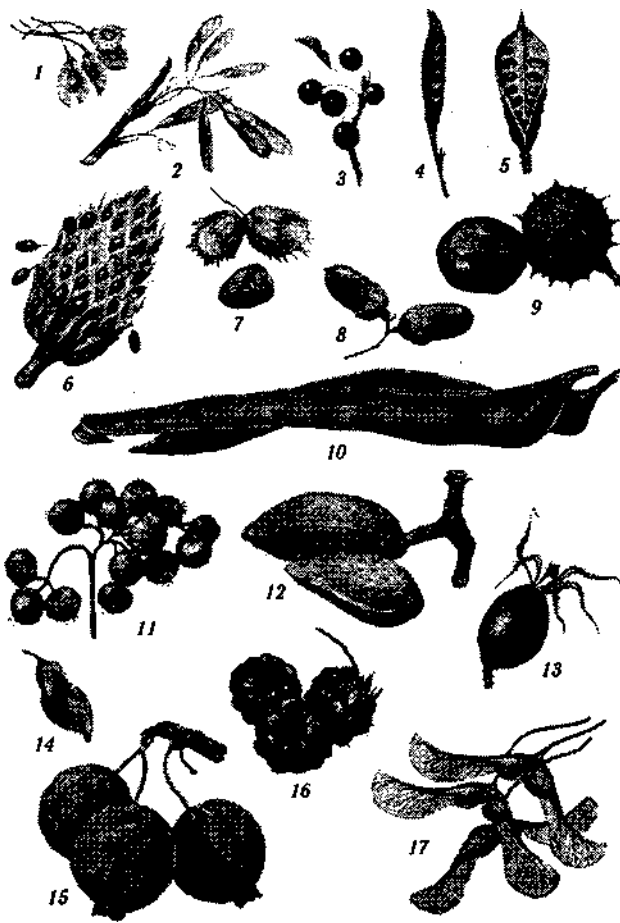
За тривалістю цвітіння деревні рослини поділяють на *тривалоквітучі* – період цвітіння квіток понад 1 міс. (гортензія поникла, магнолія великоквіткова, мушмула японська, ремонтантні троянди, шипшина зморшкувата, таволга Бумальда, таволга японська), *рослини із середньою тривалістю цвітіння* – період цвітіння до 1 міс. (гортензія деревоподібна, бузок звичайний, смородина золотиста, таволга верболиста), *рослини з коротким періодом цвітіння* – 1–2 тижні (робінія псевдоакація, карагана деревоподібна, горобинник горобинолистий, таволга середня, черемха звичайна).

Початок і тривалість цвітіння квіток у деревних рослин значною мірою залежать від кліматичних умов, у яких вони ростуть. Тому не тільки в різних географічно віддалених пунктах, а й в одному й тому самому населеному пункті у різні роки початок і тривалість цвітіння рослин дещо відрізняються. Для використання квітучих деревних рослин у декоративних насадженнях треба враховувати вік рослин, в якому вони починають цвісти, та родючість ґрунту, від якого залежать початок і яскравість цвітіння рослин.

Декоративні якості плодів

Плоди – дуже ефективне доповнення до декоративності рослин. З цією метою проводять цілеспрямовану гібридизацію і відбір рослин, особливо серед плодових, з високодекоративними плодами. Декоративність плодів зумовлюється їхніми розмірами, формою, кольором, терміном досягання та обпадання з рослин. Особливо красиве на фоні зеленого листя яскраве забарвлення великих чи дрібних плодів, зібраних у супліддя, або плодів, що рясно вкривають крону. Оригінально виглядають повислі китиці, пучки,

головки плодів, стручки, шишки і шишкотягоди (у хвойних) (мал. 11). Плоди і насіння деревних рослин часто мають волоски та щетинки, які можуть не тільки підвищувати їхню декоративність, а й завдати певної шкоди довкіллю (верби, тополі). Однак смакові якості плодів не завжди сприяють збереженню декоративності рослин.

Мал. 11. Плоди деревних рослин: 1, 2, 17 – крилатка (в'яз, ясен, клен); 3, 12 – однокістянка (вишня, мигдаль); 4, 5, 10 – біб (карагана, гледичія); 6 – багатолістянка (магнолія); 7 – горіх (ліщина); 8 – жолудь (дуб); 9 – коробочка (каштан кінський); 11, 15 – яблуко (горобина, яблуня); 13 – багатогорішок (шипшина); 14 — однонасінний біб (аморфа); 16 – багатокістянка (малина).

Декоративні якості стовбурів

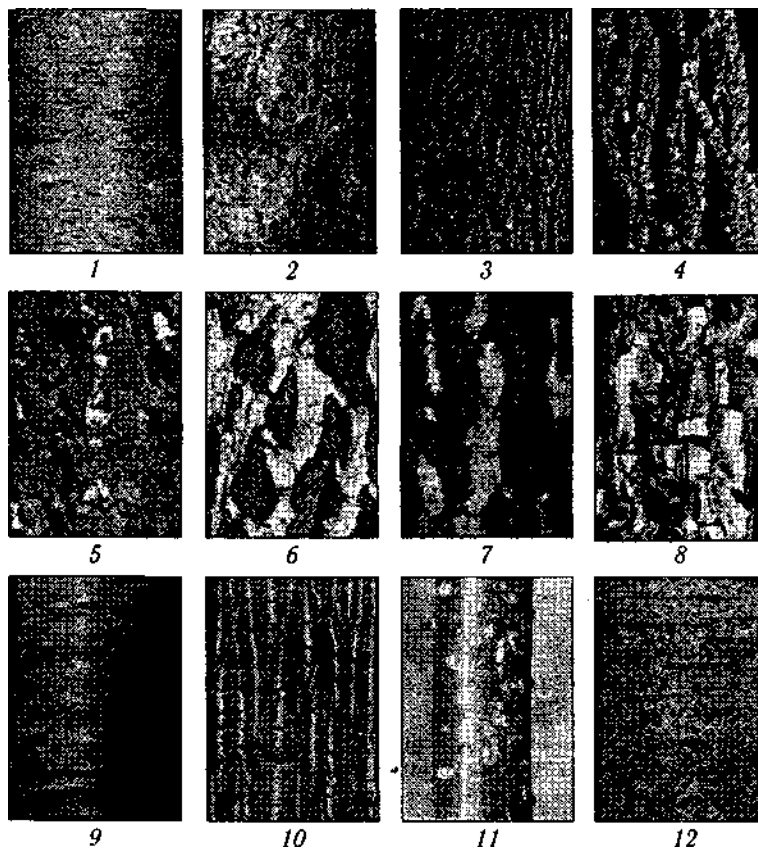
До декоративних якостей стовбура належать форма стовбура, фактура та колір кори. У різних насадженнях ці ознаки зором сприймаються добре, але особливо вони помітні в алейних, рядових та одиничних посадках або якщо крона рослин значно піднята над поверхнею ґрунту.

Форма стовбура у дерев більш-менш конічна. У деяких видів (сосна звичайна, ялиця біла) вона наближається до циліндричної і завжди залежить від умов, у яких росте рослина. У густих насадженнях стовбури дерев стрункі, повнодеревні, ближче до циліндричних, на освітлених місцях у рядових, групових, поодиноких декоративних посадках стовбур конічний, зі значно більшим діаметром біля основи.

У більшості дерев кора стовбурів та гілок з віком розтріскується, іноді вкривається шипами, голками, відокремлюється пластинками, змінює колір або повністю обновлюється і стає подібною до кори молодих рослин, наприклад у платанів, евкаліптів.

За фактурою і рисунком кори стовбура дерева поділяють на: дерева з *гладенькою* (бук, граб, айлант, вишня, осика), *пластинчастою* (платан, евкаліпт, каштан кінський), *дрібно-тріщинуватою* (гінкго, груша звичайна, тюльпанне дерево, ялина звичайна) і *глибокотріщинуватою корою* (дуб черешчатий, верба біла, тополя чорна, псевдотсуга Мензиса; мал. 12).

Колір кори стовбура у деревних рослин буває *білий* (береза повисла, пухнаста, паперова), *світло-сірий* (айлант, бархат амурський, бук, клен сріблястий, липа повстиста, вільха сіра, горіх, осика, ясен звичайний), *темно-сірий* (сосна кримська, робінія псевдоакація, черешня), *темно-коричневий* (береза залізна, липа серцелиста, вільха чорна), *оранжево-жовтий* (береза товста, сосна звичайна), *червонуватий* (береза даур-ська, свидина кров'яна, верба гостролиста, черемха Маака, яблуня Недзвецького), *зелений* (дрік, зеленокора форма свидини кров'яної), *плямистий* (платани східний і західний, паротія перська).

Мал. 12. Кора деревних рослин: 1 – гладенька (горобина звичайна); 2 – пластинчаста (сосна звичайна); 3 – дрібнотріщинувата (клен гостролистий); 4 – глибокотріщинувата (дуб черешчатий); 5 – груботріщинувата; 6 – ромбоподібнотріщинувата; 7 – поздовжньотріщинувата (5 – 7 – береза повисла); 8 – відстаюча (береза даурська); 9 – листоподібно-відстаюча (черемха Маака); 10 – гладенька кора з білими смугами (клен зелснокорий); 11 – гладенька з бородавками (свидина біла); 12 – дрібновіймчаста (сосна кедрова сибірська)

Оцінка декоративності деревних рослин

У різні пори року різноманітність декоративних якостей деревних рослин привертає до себе увагу і створює у людей особливе внутрішнє естетичне відчуття. Незважаючи на те, що красу і велич деревних рослин різні люди сприймають по-різному, дерева, кущі та ліани за декоративністю можна розділити на певні групи та оцінити загальний вигляд або

декоративний стан окремої особини чи групи особин у декоративних насадженнях.

Найчастіше декоративність деревних рослин оцінюють у період цвітіння й дозрівання плодів, оскільки ці фенологічні фази у багатьох видів найефектніші в декоративному відношенні. Однак при цьому треба враховувати розміри рослин, форму крони, будову, розмір і забарвлення листя, тобто декоративний стан рослин об'єктивніше можна оцінювати не за однією-двома, а за багатьма декоративними ознаками.

Загальну декоративність деревних рослин пропонується оцінювати за такою шкалою:

- 1 – декоративність негативна (зовнішній вигляд рослин явно зменшує їхню загальну привабливість);
- 2 – нульова (декоративні якості непомітні, рослини не мають своєї виразності на загальному фоні насаджень);
- 3 – незначна (декоративні якості помітні, але не виразні, тому не дуже підвищують декоративність рослин);
- 4 – достатня (декоративні якості виразні, рослини добре виділяються на загальному фоні насаджень);
- 5 – висока (декоративні якості надають рослинам значної привабливості, зумовлюють у масового спостерігача сильне емоційне відчуття, захоплення).

Додаток Б

Проект „Візуальне середовище сучасного мешканця міста”

Девіз: „Самые здоровые и красивые,
гармонично развитые люди –
это те, которых ничего не раздражает”

Ліхтенберг

Провідна ідея. Психічне й фізичне здоров'я людини залежить не тільки від того, чим він дихає, яку вживає їжу і яку питну воду, а й від того, що вона бачить.

Завдання 1. Використовуючи різні джерела інформації, доберіть матеріал про вплив візуального середовища на здоров'я людини та його емоційний стан.

Довідка. Поняттям візуальне середовище позначають оточуюче середовище, яке сприймає людина завдяки зору. Видиме середовище має дві складові: природну (ліс, море, степ) і штучні (споруди, будинки, інтер'єр житлових і виробничих помешкань, автомобілі).

Природне середовище знаходиться у новій відповідності з фізіологічними нормами зору. Зовсім інша справа – штучне середовище, яке в багатьох випадках протиставлено законам зорового сприйняття людини. Таке середовище викликало проблему – екології людини – проблему несприятливого видимого середовища. Рішенням цієї проблеми займається молода наука – відеоєкологія.

Завдання 2 (потрібний фотоапарат).

- Вивчите різні райони міста, визначте і сфотографуйте різноманітні приклади гомогенних й агресивних полів.
- Вивчите помешкання вашої школи. Сфотографуйте ті елементи інтер'єру рекреації, класу, які можуть бути віднесені до гомогенних й агресивних.

Довідка Оточуюче середовище, в якому людина одночасно бачить

велику кількість однакових елементів названа агресивним видимим середовищем. Гомогенне видиме середовище – це середовище, в якому зовсім відсутні видимі елементи чи кількість їх різко знижена.

Агресивні й гомогенні поля розповсюджені не тільки у зовнішньому обрисі сучасних міських забудовувань, але й у внутрішньому середовищі помешкань, в яких мешканці міста проводять більшу частину часу.

У людини, що вимушена постійно знаходитися в подібних умовах, виникають порушення психіки, погіршується зір.

Завдання 3. Уважно вивчіть зроблені фотографії. Розмістіть кожен з них на окремому аркуші цільного паперу. Тут же запишіть ваші аргументи, відповідно з якими ви віднесли ті чи інші елементи до категорії гомогенних або агресивних.

Запропонуйте способи підвищення їх візуальної комфортності (пам'ятайте, пропозиції повинні бути реальними, ефективними, економічними).

Завдання 4. Розробіть проекти підвищення комфортності візуального середовища школи, використовуючи при цьому різні прийоми фітодизайну.

Довідка. Найбільш можливим для більшості шкіл спосіб підвищення комфортності візуального середовища – озеленення. Зокрема, встановлено, що рослин в інтер'єрі сприяють зниженню тиску, зменшують втомленість очей. Під впливом летких речовин виділень рослин знижується загальна кількість мікроорганізмів у приміщеннях на 70 – 80%. Відомо також, що фітонциди навіть в концентрації 5 мг/м³ поліпшують самопочування людей. У них підвищуються захисні сили організму, нормалізуються процеси збудження й гальмування нервової системи. Збільшується працездатність при фізичних навантаженнях.

Додаток В

Екологічна акція “Естетична оцінка природних ландшафтів”

Естетична оцінка спрямована на визначення естетичної цінності ландшафтів і складання рекомендацій щодо створення або зонування об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). Всі роботи з проведенню естетичної оцінки виконуються експертною комісією в складі однієї або декількох осіб.

Процедура проведення естетичної оцінки складається з наступних етапів:

1. Попередній. Проведення естетичної оцінки починається з окреслення меж запроєктованого об'єкту ПЗФ і детального вивчення його за картографічними, довідковими матеріалами і шляхом опитування місцевих краєзнавців. Об'єкт повинний бути, по можливості, однорідним, цілісним, відносно невеликим, і не повинен містити в собі території інтенсивного господарського освоєння. У випадку значної неоднорідності об'єкту чи його роздрібненості антропогенною інфраструктурою, доцільно виділяти кілька ділянок і оцінювати кожну з них окремо.

При проведенні естетичної оцінки варто враховувати, що під антропогенними об'єктами та сильно зміненими людиною територіями повинно знаходитися не більш ніж 20% площі ділянки.

1. Підготовчий. Другий етап полягає у виборі ряду опорних точок, через які прокладають маршрути польової частини дослідження. Опорні точки повинні бути, по можливості, рівномірно розподілені на ділянці, а маршрут – охоплювати якнайбільше визначних пам'яток. У залежності від площі об'єкту рекомендується обирати таку кількість опорних точок (таблиця 1).

Таблиця 1 – Вибір опорних точок

площа об'єкту, га	точковий (<1)	1–10	10–100	100–1000
кількість опорних точок	3	4	5	6

Якщо обстежується точковий об'єкт, опорні точки варто вибрати за межами об'єкту з таким розрахунком, щоб оцінити його з найбільш виразних боків.

Якщо ж об'єкт занадто великий (>1000 га) і містить у собі різноманітні за естетичними властивостями ландшафти, то він розбивається на більш дрібні ділянки, і кожна з них оцінюється окремо.

3. Польовий. Третій етап – польове дослідження. У ті сезони року, часи доби і за таких погодних умов, коли естетичні властивості місцевості найбільш виразні, комісія по проведенню естетичної оцінки відвідує опорні точки, намагаючись при цьому дотримуватися тиші і зосередивши увагу на сприйнятті краси природи. На кожній опорній точці члени комісії аналізують свої відчуття від споглядання пейзажу, що відкривається, і спільно заповнюють бланк „Форми 1” . При цьому здійснюється фотографування місцевості. На кожній опорній точці повинно бути зроблено не менше 1-ї фотографії, а ще краще зробити панорамну зйомку. Після польового дослідження друкуються фотографії форматом 13x18 см, які потім додаються до наукового обґрунтування запроєктованого об'єкту ПЗФ.

При необхідності маршрут може бути розбитий на окремі частини, які будуть оцінюватися за кілька разів.

4. Аналітичний. Після закінчення польової частини дослідження, члени комісії збираються разом і спільно заповнюють бланк „Форма 2”. Потім підраховують середній бал по точках для кожного з критеріїв „Форми 1”, середні бали підсумовують, до них додають сумарний бал за критеріями

„Форми 2”. У результаті здійснених математичних операцій отримуємо загальний бал, який вказує на рівень естетичної цінності ландшафту запроєктованого об’єкту ПЗФ.

Якщо загальний бал дорівнює 24,1 – 32,0 бала, ділянка може бути рекомендована для створення на ній об’єкту ПЗФ загальнодержавного значення.

Якщо загальний бал дорівнює 16,1 – 24,0 бала, ділянка може бути рекомендована для створення на ній об’єкту ПЗФ місцевого значення.

Якщо загальний бал дорівнює 0 – 16,0 балів, то ділянка не має видатної естетичної цінності, але може бути рекомендована до заповідання за іншими критеріями (наприклад, за мірою збереження біорізноманіття).

За результатами дослідження складається головний звітний документ „Результати проведення естетичної оцінки території”, в якому вказуються: назва, площа та розташування об’єкту, бали естетичної оцінки, рекомендована категорія заповідності, терміни проведення оцінки та склад експертної комісії.

5. Підготовка наукового обґрунтування. Якщо сумарний бал естетичної оцінки дозволяє рекомендувати об’єкт для включення в систему ПЗФ, на нього готується наукове обґрунтування, до якого, крім традиційних документів, додаються:

- 1) Заповнений бланк „Результати проведення естетичної оцінки території”;
- 2) Заповнені бланки „Форма 1” і „Форма 2”;
- 3) Набір фотокарток з пейзажами ділянки;
- 4) Витяг із Закону України „Про природно-заповідний фонд України” у якому вказується необхідність збереження естетично цінних ландшафтів.

До наукового обґрунтування також додається оглядова картосхема ділянки з виділеними на ній основними природно-територіальними комплексами, нанесеними маршрутами й опорними точками польової

частини естетичної оцінки, основними визначними пам'ятками і мальовничими урочищами.

Таблиця 2 – Психолого-естетичні критерії оцінки ландшафту (заповнюють в кожній опорній точці)

№ опорної точки і характер пейзажу, що відкривається	Дата спостереження	Час спостереження	Оцінка за критеріями, балів			
			1.(С)	2.(З)	3.(Н)	4.(Д)
Середній бал по кожному з критеріїв						
Сума середніх балів за всіма критеріями						

Оцінка проведена: *(прізвища, ініціали та підписи членів комісії, дата)*

Таблиця 3 – Географо-естетичні критерії оцінки ландшафту

№	Критерій	Бал
1.	Гармонія природних та антропогенних об'єктів	
2.	Наявність на ділянці мальовничих урочищ, затишних куточків, де приємно відпочивати, насолоджуючись красою природи	
3.	Наявність на ділянці визначних пам'яток, таких, як химерні скелі, водоспади, вікові дерева, скупчення чарівних рослин, квітів, пам'ятники історії і культури тощо	
4.	Наявність на ділянці оглядових майданчиків, з яких відкриваються гарні краєвиди	
5.	Виразність рельєфу місцевості	
6.	Виразність водних об'єктів	
7.	Різноманітність і чергування рослинних угруповань	
8.	Різноманітність тваринного світу ділянки	
Сумарний бал за критеріями		

Оцінка проведена: *прізвища, ініціали та підписи членів комісії, дата.*

Ключ до заповнення Форми 1 з естетичної оцінки території

№	Критерій	Умови оцінки пейзажів, що відкриваються		
		у 0 балів	у 2 бали	у 4 бали
1.	Спокій (С) — відчуття спокою, розслаблення, споглядання	пейзаж некрасивий, сумовитий, заспокоєнню, розслабленню і спогляданню не сприяє	помірно мальовничий пейзаж, який сприяє заспокоєнню, розслабленню і спогляданню, але недовго	дуже мальовничий пейзаж, сприяє тривалому заспокоєнню, розслабленню і спогляданню
2.	Захоплення (З)- відчуття захоплення, благоговіння, священності	пейзаж невиразний, залишає байдужим	пейзаж досить виразний, але захоплення, благоговіння, відчуття священності не викликає	величний, грандіозний пейзаж, що викликає сильне захоплення, благоговіння, відчуття священності
3.	Незайманість (Н)- відчуття незайманості, дикості, віддаленості від цивілізації	віддаленість від цивілізації, незайманість і дикість не відчужаються	відчувається віддаленість від цивілізації, але немає відчуття дикості, незайманості	гостро відчувається незайманість, дикість місцевості, віддаленість від цивілізації
4.	Душевне піднесення (Д)- відчуття душевного піднесення, викликане звуками і запахами природи	переважають звуки і запахи антропогенного походження, які не викликають душевного піднесення	звуки і запахи природи змішуються зі звуками і запахами цивілізації, що викликає певне душевне піднесення	повнота лише природних звуків і запахів, що викликають душевне піднесення

Ключ до заповнення Форми 2 до заповнення Форми 1 з естетичної оцінки території

№	Критерій	Умови оцінки місцевості		
		у 0 балів	у 1 бал	у 2 бали
1	Гармонія природних та антропогенних об'єктів	є антропогенні об'єкти, які сильно порушують ландшафт	є антропогенні об'єкти, які незначно порушують ландшафт	всі антропогенні об'єкти гармонійно вписуються в ландшафт
2	Наявність на ділянці мальовничих урочищ, затишних куточків, де приємно відпочивати, насолоджуючись красою природи	мальовничі урочища відсутні	є декілька (2-3) мальовничих урочищ	є більше 3-х мальовничих урочищ (або, якщо ділянка невелика, вона сама по собі є мальовничим урочищем)
3	Наявність на ділянці визначних пам'яток, таких, як химерні скелі, водоспади, вікові дерева, скупчення чарівних рослин, квітів, пам'ятники історії і культури тощо	визначні пам'ятки відсутні	незначна кількість визначних пам'яток	багато різноманітних визначних пам'яток (або, якщо ділянка невелика, вона сама по собі є визначною пам'яткою)
4	Наявність на ділянці оглядових майданчиків, з яких відкриваються гарні краєвиди	оглядові майданчики відсутні	є один оглядовий майданчик	є декілька оглядових майданчиків у різних місцях з різними краєвидами
5		Виразність рельєфу місцевості	горбиста або пересічена місцевість	рельєф сильно горбистий чи гірський
6	Виразність водних об'єктів	водні об'єкти відсутні, або споглядання їх утруднене (наприклад, у разі сильного заростання узбережжя очеретом)	присутні(або межують з ділянкою) здебільшого невиразні водні об'єкти з каламутною водою, рівним узбережжям тощо	більшість присутніх (або тих, що межують) водних об'єктів виразні, тобто мають мальовничі береги, чисту воду тощо

7	Різноманітність і чергування рослинних угруповань	ділянка вкрита одноманітною деревною або трав'янистою рослинністю (голий степ, луки, суцільний сосновий ліс)	рослинність на ділянці представлена щонайменше двома угрупованнями, які чергуються між собою (березові гайки в хвойному лісі) на ділянці чергуються	декілька (більше 2-х) рослинних угруповань (хвойний ліс з березовими гайками та галявинами)
8	Різноманітність тваринного світу ділянки	можна зустріти лише комах, дрібних звірів і птахів	можна зустріти великих звірів і птахів	можна зустріти групи крупних звірів і птахів, а також хижаків

Для нотаток